

Hervormd gemeenschapsbehoud op het platteland in tijden van katholieke emancipatie, bestuurlijke onrust en landbouwcrisis.

De Protestantse Maatschappij van Welstand in Noord-Brabant tussen 1850 en 1886.

Datum: 15/08/2024

Naam: Bart Verschuuren

Studentnummer: s1004152

Universitair docent: Dr. M.H.C.H. Leenders

Aantal woorden: 9985 (exclusief van inhoudsopgave, voorblad, voetnoten en literatuur).

In deze scriptie staat de relatie tussen de turbulente gebeurtenissen van de negentiende eeuw met de bestuurlijke onrust van de Maatschappij van Welstand in Nederland centraal. Het onderzoeksgebied is voornamelijk Noord-Brabant. In de provincie Noord-Brabant was de Maatschappij van Welstand actief en voerde het een strategie van religieuze grondpolitiek. De turbulente gebeurtenissen omvatten bijvoorbeeld de politieke onrust van de katholieke emancipatie, de schoolstrijd vanaf 1857 en de grote landbouwcrisis van 1878 tot 1895. Deze gebeurtenissen worden in verband gebracht met de toenemende 'protestantse assertiviteit' en gevoelens van uitbreidings- en behoudsurgentie van de Maatschappij van Welstand in de negentiende eeuw. De protestantse assertiviteit leidde binnen de Maatschappij tot interne conflicten. Dit onderzoek probeert deze interne conflicten te koppelen aan de roerige tweede helft van de negentiende eeuw.

Inhoudsopgave

Inleiding	3
Verantwoording onderzoek	6
Bronnen en methode.....	10
1. Rol van de katholieke expansie bij de Maatschappij.....	13
Protestantse visies op de katholieken	14
Invloed van het hiërarchieherstel in 1853	15
Uitingen van antipapisme	16
2. Bestuurlijke struikelblokken.....	22
De schoolstrijd en interne verdeeldheid in de Maatschappij	23
Legitimatiestrategieën bij terugvallende winsten en oplossingen	26
3. De landbouwcrisis van de jaren 1878 – 1895.....	29
Pachters onder druk	30
Impact van de landbouwcrisis	33
Verbeteringen op het platteland.....	34

Inleiding

In dit onderzoek staat het functioneren van de Maatschappij van Welstand in de negentiende eeuw centraal. De Maatschappij is een instituut dat ontstond als tegenreactie op de geleidelijke emancipatie van de Noord-Brabantse katholieken aan het einde van de achttiende eeuw. Ter viering van het 200-jarig bestaan van de Maatschappij werd een promotiefilm gemaakt die zich afspeelt in de late achttiende eeuw. Hierin wordt op een beeldende manier uit het oogpunt van de zoon van de dominee Jacob van Heusden, de oprichter van de Maatschappij, verteld hoe de verhoudingen tussen katholieken en protestanten lagen op het Brabantse platteland in het dorp Hilvarenbeek.¹ De film laat zien dat protestanten een bevoorrechte positie ten aanzien van de katholieken hadden tijdens de achttiende eeuw. De kloof tussen katholieken en de protestanten bleef groot.² Traditioneel gezien vormden de protestanten de bovenlaag van de Republiek, ook in Noord-Brabant bekleedden zij de bestuurlijke functies.³ Vanaf 1796 veranderde dit toen de Noord-Brabantse katholieken, na Franse inmenging, met het herstel van hun kerken en religieuze identiteit begonnen.⁴ Deze inmenging verwijst naar de Franse inval van 1795 toen de Bataafse Republiek geïnstalleerd werd en daarbij Franse idealen zoals vrijheid van religie de Republiek bereikten.

Voor de protestantse gemeentelieden hadden de ontwikkelingen grote gevolgen, ze raakten hun vooraanstaande bestuurlijke posities kwijt en moesten werk zoeken in de landbouw. Ervaren katholieke boeren konden nog wat verbouwen op de schrale zandgronden van Noord-Brabant, maar de nieuwe protestantse boeren misten de lokale boerenkennis die van vader op

¹Promotiefilm: Ruimte om te delen, Maatschappij van Welstand 18 juli 1822 – 18 juli 2022, Frank van der Velde en David Bonsink, Amersfoort 2022. Verkregen bij de Maatschappij van Welstand, Amersfoort op 27 mei 2024.

‘Mijn vader, Jacob van Heusden, groeide op in een hervormd gezin in het katholieke Brabant en dat is fijn, want alle goede banen hier gaan in die tijd naar ons, de protestantse minderheid. Ik kan wel zeggen, het was een goede tijd om protestants te zijn. De wereld ligt aan mijn vaders’ voeten.’

² Na het einde van de tachtigjarige oorlog bleef het wantrouwen tussen katholieken en protestanten eeuwenlang bestaan. Het einde van de achttiende eeuw is een tijd van diepe armoede, mislukte oogst en daarbij kleuren honger en ziekte het dagelijkse leven voor de gewone man gitzwart. Slechts vier op de tien kinderen haalt in die tijd zijn twintigste levensjaar. Niet zelden dringt de wanhoop mannen in de criminaliteit en vrouwen in de prostitutie. De protestanten hadden niet zo een last van die armoede, het contrast tussen de katholieken en de protestanten kon niet groter zijn in Noord-Brabant aan het einde van de achttiende eeuw. Ibidem.

³ Promotiefilm: Ruimte om te delen, Maatschappij van Welstand 18 juli 1822 – 18 juli 2022, Frank van der Velde en David Bonsink, Amersfoort 2022. Verkregen bij de Maatschappij van Welstand, Amersfoort op 27 mei 2024.

⁴ Albert van der Zeijden., *Katholieke identiteit en historisch bewustzijn, W.J.F. Nuyens (1823-1894) en zijn ‘nationale’ geschiedschrijving* (Hilversum, 2001), 11.

zoon ging. De rollen van de katholieken en protestanten waren nu omgedraaid.⁵ Dominee Jacob van Heusden, die actief was in de hervormde gemeenschap van Hilvarenbeek, constateerde in 1819 dat steeds meer Noord-Brabantse gemeenten afstand deden van hun protestantse kerken en protestantse gebruiken, naarmate de katholieken zich meer begonnen te profileren.⁶

Van Heusden richtte daarom in 1822, in samenwerking met meerdere belanghebbenden uit de protestantse elite de Maatschappij van Welstand op in Breda. Het doel hiervan was om de protestantse burgers in Noord-Brabant te ondersteunen in hun nieuwe sociale positie. De lokale protestantse elite wilde opkomen voor de protestantse belangen en zorgen dat de protestanten een stabiel leven hadden in de katholieke, mogelijk vijandige streek. Dit deed de Maatschappij door hoeves op te kopen van rijke vastgoedondernemers en de bijbehorende landbouwkavels gebruiksklaar te maken voor protestantse pachtersfamilies. De pachtersfamilies moesten de Maatschappij als een wederdienst pacht betalen, waardoor de Maatschappij meerdere hoeves met grond kon aanschaffen om zo meer protestanten te kunnen ondersteunen.⁷ De verzamelde pacht kon ook ingezet worden om protestantse kerken en andere gebouwen te financieren die onderhoud nodig hadden of verloren waren aan de opkomende katholieken.⁸ De gedachte die hieraan ten grondslag lag, was: een stap voorwaarts voor de katholieken was een stap achteruit voor de protestanten. De Maatschappij van Welstand richtte zich op het behoud van protestantse boeren op het Noord-Brabantse platteland. Deze protestantse boeren betaalden pacht over de landerijen van de Maatschappij. Hierdoor functioneerde de Maatschappij voornamelijk als een protestantse boerenorganisatie, die geld inzamelde om meer grond te kunnen opkopen.⁹

Noord-Brabant was in de negentiende eeuw een arme streek. Deze armoede was nog meer aanwezig onder de mensen die op het platteland werkten. Het was een regio gekenmerkt door schrale zandgronden, waardoor de productiviteit van de landbouw laag was.¹⁰ Dit veranderde pas aan het einde van de negentiende eeuw door belangrijke landbouwinnovaties,

⁵ Promotiefilm: Ruimte om te delen, Maatschappij van Welstand 18 juli 1822 – 18 juli 2022, Frank van der Velde en David Bonsink, Amersfoort 2022. Verkregen bij de Maatschappij van Welstand, Amersfoort op 27 mei 2024.

⁶ Willem de Vries, *150 jaar welstand: de maatschappij tot bevordering van welstand, voornamelijk onder landlieden, 1822-1972*. (Tilburg 1972), 11.

⁷ Promotiefilm: Ruimte om te delen, Maatschappij van Welstand 18 juli 1822 – 18 juli 2022, Frank van der Velde en David Bonsink, Amersfoort 2022. Verkregen bij de Maatschappij van Welstand, Amersfoort op 27 mei 2024.

⁸ Willem de Vries, *150 jaar welstand: de maatschappij tot bevordering van welstand, voornamelijk onder landlieden, 1822-1972*. (Tilburg 1972), 11.

⁹ Gijsbert Hamoen, *Maatschappij van welstand 1822-1997: 175 jaar steun aan kleine protestantse gemeenten: 'weldadig maar onzichtbaar'*. (Amersfoort 1997), 20.

¹⁰ Den Bosch, BHIC, Archief Maatschappij van Welstand 1866 – 1875, inv.nr. 8 (scan 110/229), 44.

zoals de introductie van kunstmest.¹¹ De Grote Landbouwcrisis van 1878 tot 1895 verergerde de toch al schrijnende situatie op het platteland, toen de winsten van de weinige landbouwopbrengsten ook nog eens daalden.¹²

De Maatschappij zette zich volledig in om haar protestantse gemeenschappen in de provincie te beschermen. De protestantse behoudsdrang van de Maatschappij ging gepaard met een politieke en ideologische strijd tussen protestanten, liberalen en de rooms-katholieken. Het rooms-katholicisme werd rond 1850 gezien als de voornaamste vijand van de Maatschappij. De goede bedoelingen van dominee van Heusden hielden geen stand op de lange termijn. Zijn droom van een kerk voor rijk, arm, katholiek en protestant, moest op zich laten wachten.¹³

De eerdergenoemde ideologische strijd tussen katholieken en protestanten werd duidelijk vanaf 1857, tijdens het (verder) uitbreken van de schoolstrijd. De schoolwet van 1857 zorgde ervoor dat de meeste Nederlandse kinderen naar openbare scholen gingen.¹⁴ Het langzaam verdwijnen van het woord van het Evangelie in de klaslokalen, was voor veel protestanten een doorn in het oog. Hierdoor barstte een onderwijsdiscussie los binnen de verschillende protestantse facties.¹⁵

Dit vond ook haar weerklank in de Maatschappij die zowel uit orthodoxe als liberale protestantse leden bestond. De motor van de ideologische strijd, het antipapisme, veranderde toen het bestuur van de Maatschappij in 1894 besloot afstand te doen van hun kruistocht tegen de groeiende macht van de Kerk van Rome.¹⁶ Vreemd genoeg werkten protestanten en katholieken deels samen tijdens de schoolstrijd en daarbij over de gehele breedte in hun strijd tussen kerkelijke en liberale partijen. Zij wilden een levensbeschouwing introduceren, waarbij godsdienst minder centraal stond. Hierdoor groeiden katholieken en protestanten langzaam naar elkaar toe in 1874.¹⁷ Om te begrijpen hoe de Maatschappij reageerde op de rooms-katholieken en hun emancipatie dient ten eerste de historiografie van de katholieke emancipatie in Nederland te worden geanalyseerd.¹⁸

¹¹ Jan Bieleman, *Boeren in Nederland, Geschiedenis van de landbouw 1500 – 2000* (Amsterdam 2008), 283-284.

¹² Jan Bieleman, *Boeren in Nederland, Geschiedenis van de landbouw 1500 – 2000* (Amsterdam 2008), 280.

¹³ Promotiefilm: Ruimte om te delen, Maatschappij van Welstand 18 juli 1822 – 18 juli 2022, Frank van der Velde en David Bonsink, Amersfoort 2022. Verkregen bij de Maatschappij van Welstand, Amersfoort op 27 mei 2024.

¹⁴ In deze scholen stond de liberale, religieus gematigdere gedachte centraal. Slechts een kwart van de leerlingen ging naar bijzondere scholen, waarbij de katholieke of protestantse leer werd onderwezen.

¹⁵ Piet de Rooy, *Republiek van rivaliteiten: Nederland sinds 1813* (Amsterdam 2005), 77.

¹⁶ Willem de Vries, *150 jaar welstand: de maatschappij tot bevordering van welstand, voornamelijk onder landlieden, 1822-1972*. (Tilburg 1972), 379.

¹⁷ Piet de Rooy, *Republiek van rivaliteiten: Nederland sinds 1813* (Amsterdam 2005), 93.

¹⁸ Ron de Jong, *Katholieken en verkiezingen, 1850 - 1900. Oude en nieuwe vormen van politiek*. (1997), 440.

Verantwoording onderzoek

Met de opkomst van de katholieke emancipatie begint ook de historiografie rondom de katholieke identiteit.¹⁹ Deze identiteitsgebonden geschiedschrijving boog tijdens de eeuwwisseling om naar een ‘grote mannenhistoriografie’.²⁰ Centraal in deze historiografie staat de studie van de voormannen van elke zuil.²¹ Dit betreft bijvoorbeeld de studie gericht op Abraham Kuypers vanuit een protestants standplaatsgebonden visie of over Herman Schaepman op de katholieken.²² In deze historiografische traditie past de katholieke kerkhistoricus Lodewijk Rogier. Met zijn belangrijkste werk over de geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland tijdens de vroegmoderne tijd past hij in de katholieke emancipatoire geschiedschrijving.²³ Vanuit een sociologisch perspectief werd de wetenschappelijke literatuur over de katholieke emancipatie gepubliceerd aan het einde van de jaren vijftig door socioloog Jacobus van Doorn.²⁴ Van Doorn koppelt de late secularisatie binnen de katholieke gemeenschap aan de katholieke emancipatiestrijd van de negentiende eeuw.²⁵ Van Doorn breekt dus met de historische-identiteitsgebonden benadering en kiest een sociologische benadering rondom de kerkgeschiedenis.

Historicus Peter Raedts, geboren in een katholieke familie te Heerlen, past een andere wetenschappelijke benadering toe op de emancipatie dan de sociologische benadering van Van Doorn. Waar Van Doorn de katholieke emancipatie ziet als een route naar meer inspraak voor de katholieken in Nederland, concludeert Raedts dat de katholieken bij de eenwording van Nederland hun katholieke identiteit moesten herontdekken in een Nederland waar de geestelijke macht tijdens de Middeleeuwen bij de katholieke kerk lag. Volgens Raedts gaat het de katholieken niet enkel om inspraak, maar ook om een zoektocht naar de betekenis van hun identiteit, een identiteit die volgens de katholieken dus in de Middeleeuwen lag.²⁶ Historicus Ron de Jong benadert het debat rondom de katholieke identiteit vanuit een politiek-historische lens. Hij concludeert dat er sprake was van een toenemende katholieke assertiviteit ten aanzien

¹⁹ James Kennedy, *Een beknopte geschiedenis van Nederland* (Amsterdam, 2019), 263 - 265.

²⁰ Albert van der Zeijden., *Katholieke identiteit en historisch bewustzijn, W.J.F. Nuyens (1823-1894) en zijn ‘nationale’ geschiedschrijving* (Hilversum, 2001)12.

²¹ Albert van der Zeijden., *Katholieke identiteit en historisch bewustzijn, W.J.F. Nuyens (1823-1894) en zijn ‘nationale’ geschiedschrijving* (Hilversum, 2001)12.

²² Ron de Jong, *Katholieken en verkiezingen, 1850 - 1900. Oude en nieuwe vormen van politiek.* (1997), 433 - 438.

²³ L.J. Rogier en N. de Rooy., *In vrijheid herboren. Katholiek Nederland 1853-1953* (1953), 420.

²⁴ J.A.A van Doorn en C.J. Lammers, *Moderne sociologie* (1959), 194.

²⁵ Ibidem, 196.

²⁶ Raedts, P., ‘Katholieken op zoek naar een Nederlandse identiteit 1814-1898’, *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 107:4 (1992), 725.

van de liberalen en protestanten. Hij stelt bijvoorbeeld dat de katholieken onder Schaepman een assertieve koers voerden in de nationale politiek tijdens de negentiende eeuw.²⁷

Een recentere ontwikkeling binnen de historiografie van de katholieke emancipatie is de verschuiving naar een brede cultuurhistorische benadering. Historicus Albert van der Zeijden hanteert deze methode.²⁸ Ook hij heeft zelf een katholieke achtergrond. Deze standplaatsgebondenheid kan zijn interesse in de katholieke emancipatoire geschiedschrijver over Nuyens verklaren. Van der Zeijden geeft zelf aan dat zijn katholieke identiteit voor een groot deel als inspiratie heeft gediend voor het schrijven van zijn boekwerk.²⁹

De Maatschappij was uiteraard een protestants instituut. Om de Maatschappij te kunnen duiden is naast de katholieke ook de protestantse historiografie relevant. Een werk dat het gereformeerd perspectief van de negentiende eeuw integreert, is geschreven in samenwerkingsverband tussen de historici Jurjen Vis en Wim Janse. Vis werd geboren in een rooms-katholiek gezin en Janse is afkomstig uit een gereformeerd gezin. Vis en Janse schreven samen een boek over de receptie van het herstel van de katholieke emancipatie. Ze beweren dat de religieuze strijd van de negentiende eeuw als kwetsend, overdadig of niet ter zake doende telt voor de hedendaagse maatschappij. De twee historici proberen dit beeld te verbreden en daarbij de wortels van de verzuiling te koppelen aan de Aprilbeweging van 23 maart 1853.³⁰ Een beweging waarbij massaal petitieën werden verzameld tegen de terugkeer van de katholieke bisschoppen en daarbij protesten manifesteerden op de straten van Amsterdam. Ze proberen hierbij aan te tonen door dit soort protesten zowel de katholieken als protestanten van elkaar vervreemden.³¹

Historicus Piet de Rooy merkt deze wederzijdse vervreemding en de daarmee gepaarde rivaliteit ook op. De protestanten dachten in de negentiende eeuw na over de machtsbalans binnen de hervormde kerk. Binnen deze kerk was er veel discussie over de nieuwe theologische elite afkomstig van de universiteit en hun groeiende inspraak. Voormalig politicus Abraham Kuyper speelde hierop in. Met de oprichting van de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) probeerde hij de hervormde gemeenschap gelijkker te maken. Het was een poging om de welvaarts kloof binnen de protestantse gemeenschap te dichten en te zorgen dat protestanten zonder

²⁷ Ron de Jong, *Katholieken en verkiezingen, 1850 - 1900. Oude en nieuwe vormen van politiek.* (1997), 440.

²⁸ Albert van der Zeijden., *Katholieke identiteit en historisch bewustzijn, W.J.F. Nuyens (1823-1894) en zijn 'nationale' geschiedschrijving* (Hilversum, 2001)11.

²⁹ Ibidem, 11.

³⁰ De Aprilbeweging verwijst naar het orthodox-protestantse protest tegen de terugkeer van de katholieke protestanten in 1853.

³¹ Jurjen Vis en Wim Janse, *Het Herstel van de Bisschoppelijke Hiërarchie in Nederland in 1853: Actie en Reactie.* (Hilversum 2002), 7.

universitaire scholing of grote rijkdommen ook leidinggevende functies binnen de ARP konden krijgen.³²

Om dit te bereiken reduceerde hij de gemeenschappen in Nederland tot orthodoxe protestanten, liberale protestanten en de katholieken, om zo een duidelijk vijand te scheppen: namelijk de liberalen en de katholieken. Het idee van Kuyper was om de gewone man te ontkoppelen van de macht van de liberale bourgeoisie. Onder de protestanten was er veel onenigheid over de macht van de rijke bovenlaag. Daarbij combineerde Kuyper de vijandigheid in de richting van de katholieke gemeenschap van Nederland met een anti-elitaire houding. Hij sprak over de dreigende overheersing van de liberalen en van Rome, om zo de gewone hardwerkende protestantse man achter zich te krijgen en deze groep te verenigen.³³

De Maatschappij van Welstand opereerde, in een emanciperende katholieke streek. Hoe het protestantse instituut hier zelf op reageerde is vanuit een historiografisch oogpunt minder bekend. Het voornaamste werk dat het functioneren van de Maatschappij behandelt is getiteld: *150 jaar welstand, De Maatschappij tot bevordering van welstand, voornamelijk onder landlieden 1822 – 1972*.³⁴ Het werk is geschreven door voormalig jurist en genealoog Willem de Vries als promotiewerk.³⁵

De Vries beweert dat de periode van 1850 tot 1886 gekenmerkt werd door grote onzekerheid voor de Maatschappij van Welstand. Volgens De Vries leed het instituut zowel onder financiële druk als onder een bestuurscrisis. Hij spreekt bijvoorbeeld over de schoolstrijd tussen de katholieken, liberalen en protestanten, waarop de Maatschappij moest reageren.³⁶ Naast de katholieke emancipatie ziet De Vries een groeiende druk op de Maatschappij, mede dankzij de landbouwcrisis tussen 1878 tot 1895. Tijdens deze crisis daalden de opbrengsten van de pachters, waardoor de protestantse pachters afhankelijker werden van voorschotten en donaties van de Maatschappij. Door deze financiële tekortkomingen kwam de Maatschappij onder druk te staan en moest ze lastige keuzes maken over bijvoorbeeld welke pachters ze ging ondersteunen. Daarnaast constateert De Vries een sterke terugval van het aantal leden van de

³² Jurjen Vis en Wim Janse, *Het Herstel van de Bisschoppelijke Hiërarchie in Nederland in 1853: Actie en Reactie*. (Hilversum 2002), 7.

³³ Piet de Rooy, *Republiek van rivaliteiten: Nederland sinds 1813* (Amsterdam 2005), 86-90.

³⁴ BHIC <https://www.bhic.nl/media/document/file/maatschappij-van-welstand.pdf> geraadpleegd op 21 mei 2024

³⁵ De Vries, actief als rechter in 1968, werd door het bestuur van de Maatschappij van Welstand in 1972 gevraagd om over het 150-jarig bestaan van de instantie te schrijven. De Vries zou later een bekend genealoog worden. Hij schreef zijn werk ter nagedachtenis van ds Jacob van Heusden, de oorspronkelijke oprichter van de Maatschappij. De Vries constateerde dat het 'zeer uitgebreide' archief van de Maatschappij nog niet juist geanalyseerd was. Met dit herdenkingswerk wist hij in Tilburg te promoveren tot doctor in de sociale wetenschappen aan de Faculteit Sociale Wetenschappen van de Universiteit van Tilburg.

³⁶ Willem de Vries, *150 jaar welstand: de maatschappij tot bevordering van welstand, voornamelijk onder landlieden, 1822-1972*. (Tilburg 1972), 313-315.

Maatschappij in deze crisistijd door een afname van het vertrouwen.³⁷ Na 1972 verschijnen er enkele heemkundige werken over de Maatschappij zoals in 1997 door de protestantse geestelijke Gijsbert Hamoen. Hij schrijft onder anderen over de terugval van deze ledenaantallen.³⁸

Dit onderzoek is deels gebaseerd op het werk van De Vries en Hamoen. Net als Hamoen en De Vries zal aan de hand van intensief archiefonderzoek het functioneren van de Maatschappij onder de loep worden genomen. Binnen dit onderzoek staat de crisisperiode van 1850 tot 1886 centraal. Het doel van dit werk is om te onderzoeken of er een verband is te leggen tussen het ledenverlies van de Maatschappij, de katholieke emancipatie, de financiële druk, de interne bestuursstrijd en ten slotte de landbouwcrisis van 1878 tot 1895.

In het onderzoek van De Vries ontbreekt door de chronologische opbouw de samenhang tussen de verschillende thema's. De bedoeling van dit onderzoek is om juist de 'crisisfenomenen' in de negentiende eeuw in Noord-Brabant in hun onderlinge samenhang te analyseren. Dit leidt tot de volgende hoofdvraag: Hoe ging de Maatschappij van Welstand in katholiek Noord-Brabant tussen 1850 en 1886 om met interne protestantse cultuur- en geloofsassertiviteit, de Grote Landbouwcrisis van de negentiende eeuw, en de bestuurlijke verdeeldheid?

Om deze hoofdvraag te beantwoorden volgen hier de benodigde deelvragen:

1. Welke rol speelde de katholieke emancipatie in het functioneren van de Maatschappij?
2. Welke fenomenen veroorzaakten bestuurlijke verdeeldheid binnen de Maatschappij?
3. Hoe zorgde de landbouwcrisis van 1878 tot 1895 voor spanningen binnen de Maatschappij?

³⁷ Ibidem, III.

³⁸ Gijsbert Hamoen, *Maatschappij van welstand 1822-1997: 175 jaar steun aan kleine protestantse gemeenten: 'weldadig maar onzichtbaar'*. (Amersfoort 1997), 6.

De Maatschappij laat op kleine schaal zien wat de grote politieke fenomenen van de negentiende eeuw in Nederland teweegbrachten: de katholieke emancipatiestrijd, de opkomst van de schoolstrijd, en de landbouwcrisis van 1878 tot 1895. Het jaar 1886 markeert een keerpunt voor de Maatschappij, toen de Commissie van de Maatschappij verklaarde dat de crisisjaren voorbij waren. Tijdens de Algemene Vergadering van 23 juni 1886 werd het volgende verklaard door de voorzitter van de vergadering: ‘Ik wil een woord van dankbare blijdschap laten horen, de moeilijke jaren liggen achter ons.’³⁹

Bronnen en methode

Het primair bronmateriaal in dit onderzoek bestaat voornamelijk uit de notulen en verslagen van de Algemene Ledenvergadering van de Maatschappij, beschikbaar in het Brabants Historisch Informatiecentrum (BHIC). In 1850 kreeg de Maatschappij een hoofdbestuur, dat bestond uit dertien leden: een voorzitter, een medevoorzitter, een boekhouder, een kashouder en drie overige leden uit de Permanente Commissie, die als de brug tussen de Permanente Commissie en het Hoofdbestuur fungeerden.⁴⁰ Het Hoofdbestuur wisselde regelmatig van bestuursleden en werd ondersteund door een apparaat van commissies, die ieder hun eigen taak hadden.⁴¹

Een groot deel van de notulen wordt bewaard in het Brabants Historisch

³⁹Willem de Vries, *150 jaar welstand: de maatschappij tot bevordering van welstand, voornamelijk onder landlieden, 1822-1972*. (Tilburg 1972), 376.

⁴⁰Den Bosch, BHIC, Archief Maatschappij van Welstand 1846 – 1855, inv.nr. 6 (scan 159/285), 51.

⁴¹Ibidem, 51.

1. De Permanente Commissie (drie tot vier personen) en drie overige leden uit andere ringen. Deze commissie was deel van het kloppend hart van de Maatschappij, die de loop van het Hoofdbestuur en interne kwesties behandelde.
2. De Commissie tot de Zedelijke Belangen (deugdzaamheid). Dit was de commissie die controleerde of de belangen van de Maatschappij het woord van het Evangelie behartigden. De zedelijke belangen gingen ideaal gezien boven de stoffelijke, dus de verspreiding van het geloof was relevanter dan het maken van winst.
3. De Commissie van Herziening van het Reglement, de commissie die controleerde of de Maatschappij aan alle wettelijke zaken voldeed. (Later bekend als Commissie van Wetherziening).
4. De Commissie van Rekening (vier personen), de commissie die de boekhouding van de Maatschappij zorgvuldig bijhield.
5. De Algemeene Commissie van Zamenwerking, de commissie die uit de vriendschappelijke samenwerking van de Maatschappij en twee andere protestantse organisaties ontstaan was: Unitas en het Christelijk Hulpbetoon. De commissie bestond uit een lid het Hoofdbestuur van iedere protestantse organisatie. En hield onderling contact bij.
6. Tot slot was vanuit de vanuit de educatieve doelstellingen van deze drie protestantse organisaties ook de Nederlandsche Commissie voor het Christelijk Onderwijs opgericht, die als doel had om openbare scholing met speciaal protestants onderwijs aan te bieden.

Informatiecentrum te 's-Hertogenbosch. Veel van het beschikbare archiefmateriaal is ook digitaal te raadplegen.⁴² De gehele inventaris van het archief beslaat de periode 1822 tot 1922. Andere bronnen die beschikbaar zijn in het BHIC komen uit dezelfde periode. Dit zijn bijvoorbeeld documenten over onroerende goederen, huur- en pachtcontracten en kadastrale documenten van de Maatschappij. In deze scriptie ligt de focus op de raadsnotulen van de Algemene Ledenvergadering in de periode 1850 tot 1886, omdat het archiefmateriaal van de Algemene Ledenvergadering het meest compleet is. Het materiaal uit deze periode omvat meer dan duizend pagina's. Het doel van de hoofdvraag is de oorzaken van de bestuurscrisis in de Maatschappij te achterhalen. Dit nodigt uit raadsnotulen te analyseren die over het bestuur van de Maatschappij gaan.

Inhoudelijk werden alle problemen, aankopen, successen en andere bestuurlijke wensen gedeeld met alle belanghebbende bestuurders en leden van de Maatschappij. Een paar keer per jaar kwamen de leden van de Maatschappij samen om hun zorgen en doelstellingen te delen. Het overgrote deel van de vergadering ging over de pachters die wel of geen ondersteuning nodig hadden. Andere belangrijke thema's waren bijvoorbeeld de aanschaf van grond, het bouwen van stallen en hoeven, en andere noodzakelijke projecten, zoals herstel van waterschade. Verder begon of eindigde de vergadering altijd met een aantal pagina's ideologische doelstellingen, zoals de angst voor Rome of de erkenning van iets wat een probleem binnen de Maatschappij voor dat jaar was. De notulen eindigden met financiële samenvattingen en andere praktische informatie. Een voorbeeld hiervan is de aankondiging van nieuwe bestuursleden.⁴³

De voornaamste bedreiging voor de organisatie kwam vanuit de katholieke gemeenschap. Het bronmateriaal biedt hiervoor mogelijk meer bewijs. Het beoogde publiek van de notulen zijn leden en belanghebbenden van de Maatschappij, raadsleden, pachters en commissieleden. De aard van de besprekingen is politiek, grotendeels gemotiveerd door het behoud van het protestantse geloof, waarbij intern de financiën en extern een ideologische strijd tegen de katholieken centraal staan. Het bronmateriaal heeft ook tekortkomingen: Het gaat hier om een protestants instituut waar hooggeplaatste protestanten overleg voerden. De katholieke visie kan daarom niet direct uit het materiaal afgeleid worden. De katholieke visie wordt getoond aan de hand van katholieke kranten, zoals *De Tijd*. Tevens komt de mening van de protestantse pachters ook niet aan bod, omdat de bronnen zeer *top-down* gericht zijn.

⁴² 212 Maatschappij van Welstand in Breda en Eindhoven, 1822 – 1990, gevonden in het BHIC te Den Bosch

⁴³ Den Bosch, BHIC, Archief Maatschappij van Welstand 1846 – 1855, inv.nr. 6, verslagen van jaarlijkse algemene vergaderingen bestuur (scan 224/285), 57.

Methodologisch gezien wordt er in dit onderzoek aan de hand van *close reading* van de bestuursverslagen gezocht naar een aantal zaken: Ten eerste wordt er gezocht naar uitspraken die verwijzen naar de protestantse behoudsdrang ten aanzien van de aan terrein winnende katholieken. Dit kan verder opgedeeld worden in verwijzingen naar een extern rooms of liberaal gevaar en verwijzingen naar het in stand houden van protestantse cultuur of gemeenschap. Ten tweede worden bestuurlijke frictiepunten onderzocht. Dit kan intern verwijzen naar de competitie tussen orthodoxe en liberale protestanten, die het meest duidelijk werd tijdens de schoolstrijd binnen de Maatschappij. Extern verwijzen deze punten mogelijk naar de gewenste inrichting van protestantse scholing, naar wederom liberale of katholieke spanning, vorming van verschillende groepen binnen de Maatschappij, andere verenigingen of bestuursleden, ontevreden leden, financiën, uitingen van ledenafname, en oplossingen om met de eerdergenoemde punten van frictie om te gaan. Ten derde wordt in dit onderzoek gezocht naar aanwijzingen of verwijzingen naar landbouwcrisis, armoede op het platteland, dure grond, landbouwdruk en landbouwinnovatie.

Binnen dit onderzoek wordt ten eerste het functioneren van de rol van de katholieke emancipatie onder de loep genomen en onderzocht hoe deze gebeurtenis bepaalde hoe de Maatschappij functioneerde. Het tweede hoofdstuk gaat dieper in op de interne dynamiek van de Maatschappij en het politieke landschap van de tweede helft van de negentiende eeuw. Binnen de politiek werd namelijk een debat gevoerd over de opkomende katholieken, protestanten en de liberalen en de dynamiek tussen deze groeperingen. Deze dynamiek vertaalt zich intern naar de Maatschappij, die zowel orthodox-protestantse leden als liberale leden had. Daarnaast wordt onderzocht waarom de Maatschappij steeds verder in geldnood raakte. Tot slot behandelt het laatste hoofdstuk de manier waarop de landbouwcrisis tijdens de periode tussen 1870 en 1886 verdere druk zette op de Maatschappij. Hierbij wordt gelet op aanwijzingen of verwijzingen naar de Grote Landbouwcrisis.

1. Rol van de katholieke expansie bij de Maatschappij

Binnen de hervormde kerk bestonden allerlei antikatholieke sentimenten. Deze sentimenten kwamen weer tot uiting in protestantse kringen tijdens de wetswijziging van 1848, waarbij de katholieken hun gelijkheid van religie verkregen en dit verder opeisten tijdens het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853.⁴⁴ De terugkeer van de bisschoppen was vanuit katholiek perspectief een demonstratie van de terugkeer van de oude rechten van de katholieken, die in hun optiek door de Republiek ontnomen waren. Het was een bepalend moment voor de Nederlandse katholieken op het gebied van politiek, bestuurlijk, intellectueel en cultureel vlak. De protestantse tegengeluiden in de vorm van de Aprilbeweging, die hieruit voortvloeiden, waren een directe legitimatie voor de katholieken dat de katholieke assertiviteit nodig was. De protestanten zagen het anders. Zij vonden dat de religieuze macht niet vanuit Rome aangestuurd moest worden en beschouwden het conflict van de protestanten tegen de katholieken als een fenomeen dat alleen veroorzaakt werd door de orthodoxe protestanten. Bovendien beschouwden de protestanten het hiërarchieherstel van de katholieken als een neveneffect van de liberalisering.⁴⁵ De landelijke uitingen van de protestanten, die vooral tegen het liberale gedachtegoed waren, vertaalden zich volgens de katholieke visie ook naar een antipapistisch karakter. Het is aannemelijk dat deze trend ook terug te zien is in Noord-Brabant binnen het protestantse bestuur van de Maatschappij.

Het is daarom ten eerste belangrijk om de relatie tussen de katholieken en de protestanten in Noord-Brabant te begrijpen. Was die uitsluitend antiliberaal of had het ook een antipapistisch karakter? Ten tweede is het relevant om te onderzoeken of de opkomst van de katholieken daadwerkelijk een interne bestuurscrisis veroorzaakte binnen het bestuur van de Maatschappij, of dat de Maatschappij in staat was om de onrust over de katholieke opmars onder controle te brengen.⁴⁶ Ten slotte wordt onderzocht in hoeverre de Maatschappij een

⁴⁴ Gijsbert Hamoen, *Maatschappij van welstand 1822-1997: 175 jaar steun aan kleine protestantse gemeenten: 'weldadig maar onzichtbaar'*. (Amersfoort 1997), 35.

⁴⁵ De protestanten zagen het herstel van de hiërarchie niet alleen als een katholieke opkomstbeweging, maar ook als een neveneffect van de toenemende liberaliserende gedachten in Nederland. De Aprilbeweging was volgens de protestanten vooral een actie tegen de te liberaliserende gedachtegang. Thorbecke had volgens sommige protestanten gezorgd dat iedereen maar kon doen wat hij of zij zou willen. Het verzet tegen de bisschoppen werd aldus door de meeste protestanten niet gezien als een aanval tegen het katholicisme, maar eerder als een noodzakelijk protest tegen het liberalisme, dat vanaf 1848 steeds krachtiger werd in Nederland. Deze landelijke uitingen van de protestanten, die vooral tegen het liberale gedachtegoed waren, vertaalden zich volgens de katholieke visie ook naar een antipapistisch karakter. Het is aannemelijk dat deze trend ook terug te zien is in Noord-Brabant, binnen het protestantse bestuur van de Maatschappij. Jurjen Vis en Wim Janse, *Het Herstel van de Bisschoppelijke Hiërarchie in Nederland in 1853: Actie en Reactie*. (Hilversum 2002), 10.

⁴⁶ Willem de Vries, *150 jaar welstand: de maatschappij tot bevordering van welstand, voornamelijk onder landlieden, 1822-1972*. (Tilburg 1972), XVII.

antipapistische houding had, en wordt er onderzocht of dit de cohesie binnen de protestantse gemeenschap versterkte of juist verzwakte.

Protestantse visies op de katholieken

Het is relevant te beseffen dat er verschillende protestantse visies op het katholicisme waren. Verwijzingen naar deze antikatholieke visies hebben hun wortels in de Belgische afscheiding van de jaren 1830 en de Franse gelijkshakeling die in de inleiding benoemd wordt.⁴⁷ Deze antikatholieke sentimenten kunnen worden gevonden in de algemene raads- en ledenvergaderingen van de Maatschappij. Op 29 mei 1850 stelde voorzitter H.J. Royaards dat de Commissie van Christelijk Onderwijs permanent verklaard werd als een nieuw onderdeel van de Maatschappij. Hierbij vertelde de voorzitter, H. J. Royaards, het volgende: *‘Deze nieuwe commissie gaat helpen met de bevordering van godsdienstig onderwijs der Protestantsche Jeugd in ons Vaderland.*⁴⁸ De begrippen protestanten en vaderland worden hier duidelijk aan elkaar gekoppeld. Dit kan een mogelijke indicatie zijn dat de voorzitter alleen protestanten als vaderlandlievend zag en daarbij de katholieken als een mogelijke vijand van het vaderland zag.⁴⁹

⁴⁷ De afsplitsing van België in 1830 lag nog vers in het geheugen. Tijdens de Belgische revolutietijd circuleerden petitiebewegingen voor vrijheid van drukpers en onderwijs ook in Noord-Brabant. Werken zoals de *Godsdienstvriend*, de *Ultramontaan* en sinds 1829 de *Noord-Brabander* waren wijdverspreid in omloop. In de jaren 1830 heerste er veel onrust onder de protestanten in Noord-Brabant. Protestantse ambtenaren verlieten massaal zuidelijke steden zoals Den Bosch. De katholieke bevolking van Noord-Brabant bleef tegen verwachting van hervormd Nederland in trouw aan koning Willem I. Een van de grotere vragen binnen de orthodox-protestantse groeperingen was of katholieken dan wel beschouwd konden worden als echte Nederlanders. Het is vanuit protestants perspectief begrijpelijk dat deze kwestie weer aangewakkerd werd door de toenemende katholieke assertiviteit rond de jaren 1850. Protestantse autoriteiten waren vooral angstig voor het ultramontaanse denken, een godsdienstige stroming binnen het katholicisme die zich probeerde te spiegelen aan de wil van de paus. Het is belangrijk om te beseffen dat er verschillende protestantse visies waren op het katholicisme. Dit kon een wat meer liberale of juist orthodoxe invalshoek hebben. Gijsbert Hamoen, *Maatschappij van welstand 1822-1997: 175 jaar steun aan kleine protestantse gemeenten: ‘weldadig maar onzichtbaar.* (Amersfoort 1997), 26-27.

⁴⁸ Den Bosch, BHIC, Archief Maatschappij van Welstand 1846 – 1855, inv.nr. 6, verslagen van jaarlijkse algemene vergaderingen bestuur (scan 133/285), 51.

⁴⁹ Ibidem, 51.

Invloed van het hiërarchieherstel in 1853

De Vries noemt een aantal momenten waarop de katholieke opkomst de hervormde gemeenschap van Nederland en daarbij de Maatschappij uitdaagt.⁵⁰ Het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie wordt door De Vries kort genoemd als een hindernis voor het bestuur van de Maatschappij. Hij beschrijft dat de gebeurtenis als een schokgolf die door de Nederlandse protestantse gemeenschap ging. Zelfs de meest liberale protestanten waren verontwaardigd over de gebeurtenis. Veel protestanten zagen het gevaar zich voor hun ogen ontvouwen toen Utrecht tot stad van het aartsbisdom uitgeroepen werd. Dit was pijnlijk omdat juist in 1579 vanuit Utrecht de fundamenten voor de Republiek der Verenigde Nederlanden waren gelegd. Hervormd Nederland bleef ook niet stil. Op 15 april 1853, werd er in Amsterdam tijdens de Aprilbeweging een petitie tegen het installeren van de bisschop in Utrecht getekend door 51.000 mensen. Dit alles zorgde voor de val van Kabinet-Thorbecke op 19 april 1853.⁵¹ Er waren veel antikatholieke denkbeelden in Nederland. De Aprilbeweging demonstreerde deze negatieve opvattingen.

Hoewel De Vries stelt dat landelijke protesten van protestanten zoals de Aprilbeweging niet onopgemerkt bleven binnen de Maatschappij, probeerde de Maatschappij de vrede te bewaren in een overwegend katholieke streek. Er waren felle reacties onder de leden van de Maatschappij, maar hier is volgens De Vries niet veel over terug te vinden.⁵² Tijdens de eerste Algemene Ledenvergadering van de Maatschappij na de Aprilbeweging op 25 mei 1853, wordt niet over de terugkomst van de bisschoppen of de Aprilbeweging gesproken. Het is mogelijk dat deze stilte ook iets betekent. De Maatschappij kan er bijvoorbeeld bewust voor hebben gekozen om de Aprilbeweging en de terugkeer van de bisschoppen niet te behandelen tijdens de vergadering, omdat dit destijds te gevoelig lag. Dit zou verklaren waarom de verslaglegging voor het jaar 1853 kort is. Een gemiddeld jaar beslaat ongeveer twintig pagina's, maar voor 1853 zijn dit slechts vier pagina's. Het enige wat als een hint naar deze gebeurtenis kan verwijzen komt voort uit het citaat: '*de gebeurtenissen onzer dagen.*'⁵³ Dit citaat biedt geen duidelijk antwoord op de vraag of de Maatschappij problemen ondervond door de landelijke politiek-religieuze kwesties zoals de Aprilbeweging:

⁵⁰ Willem de Vries, 150 jaar welstand: de maatschappij tot bevordering van welstand, voornamelijk onder landlieden, 1822-1972. (Tilburg 1972), XVII.

⁵¹ Willem de Vries, 150 jaar welstand: de maatschappij tot bevordering van welstand, voornamelijk onder landlieden, 1822-1972. (Tilburg 1972), 297 - 300.

⁵² Ibidem, 301.

⁵³ Den Bosch, BHIC, Archief Maatschappij van Welstand 1846 – 1855, inv.nr. 6, verslagen van jaarlijkse algemene vergaderingen bestuur (scan 224/285), 57.

Er is slechts sprake van een mogelijke verwijzing naar de Aprilbeweging van 1853. Volgens De Vries was de invloed van de katholieke emancipatie op de Maatschappij wel aanwezig. De bestuursleden moesten namelijk kort benoemen dat er protesten tegen de bisschoppelijke hiërarchie gaande waren, maar de instantie beseftte zeer waarschijnlijk het gevaar van een antikatholiek sentiment in een vijandige katholieke omgeving.⁵⁴ Er zijn geen duidelijke bewijzen dat de katholieke emancipatie zorgde voor een bestuurscrisis binnen de Maatschappij. De katholieke emancipatie verhoogde de druk op de Maatschappij en versterkte het urgentiegevoel onder de leden dat er meer gronden gekocht moesten worden en dat de protestantse infrastructuur voor haar pachters versterkt moest worden. Het had een psychologisch effect op de leden en het bestuur van de Maatschappij.

Uitingen van antipapisme

In mei 1861 sprak voorzitter Huydecoper samen met zijn hoofdbestuur: Loke, Van Gogh, Van den Broek, Collard, Le Chavalier, Van der Loef en Van Slingeland de vergadering toe. Huydcoper opende deze vergadering met een duidelijk antikatholiek geluid. Er heerste een angst voor de rooms-katholieke opmars:

‘In deze raadzaal onzes volk worden de belangen van het protestantisme behandeld. Onder die banier: bescherming van het erfgoed onze vrome Vaderen, de leuze onzer Maatschappij, waren zij ook nu zamengekomen, om, staande in de waarheid die ons heeft vrijgemaakt, te strijden met de wapenen des lichts voor de heilige zaak, die elken waren Protestant na aan het hart ligt, opdat wij mogen houden wat wij hebben, en niemand onze kroone roove.’⁵⁵

Uit dit citaat kan worden afgeleid dat niemand werd toegestaan de protestanten uit te dagen op het terrein van hun machtspositie, vooral de katholieken niet. De Maatschappij vreesde de uitbreiding van het katholicisme, zoals blijkt uit de toespraak. Huydecoper verwijst naar het herstel van de katholieke bisschoppelijke hiërarchie en dat Rome zijn ogen daarbij op Noord-Brabant gericht had. Noord-Brabant was het gebied waar de Maatschappij haar protestantse gemeenten en zielen wilde beschermen. Er wordt bijvoorbeeld verwezen naar de vijfentwintig protestantse gemeenten die verloren gingen in Noord-Brabant sinds 1795, voordat de

⁵⁴ Ibidem, 57.

⁵⁵ Den Bosch, BHIC, Archief Maatschappij van Welstand 1856 – 1865, inv.nr. 7, verslagen van jaarlijkse algemene vergaderingen bestuur (scan 152/252), 48.

Maatschappij in 1822 werd opgericht.⁵⁶

De geslaagde instandhouding van de protestantse gemeenschap in Noord-Brabant wordt als een zwaar karwei beschreven. Uit het volgende citaat blijkt dat de Maatschappij desondanks was geslaagd in haar kerntaak: ‘Aan de leedere plant, die in 40 jaren tot een wel niet forschen, maar toch vrucht dragendem boom was opgegroeid.’⁵⁷ De Maatschappij wist tegen alle verwachtingen in van hun protestantse stichting een succesvol project te maken. De katholieken zagen het anders; Joannes van Hooydonk, een rooms-katholieke geestelijke, werd de eerste bisschop van Breda na het hiërarchieherstel. Hij schreef een artikel binnen de rooms-katholieke krant *De Tijd*. Hierin becommentarieerde hij de felle reacties vanuit de protestanten tijdens de Aprilbeweging:

‘Waarop komt dat verwijt neer? Op hetgeen wij reeds vroeger besproken hebben en hier herhalen: wij, Protestanten, wij hebben in den 80jarigen strijd de bisschoppelijke hiërarchie afgebroken; daarom mogen de Katholieken haar niet terug krijgen. Ziedaar het argument, dat wij alreeds in ons Nommer van 23 Mei wederlegd hebben. Wij hebben toen gezegd, dat de 80 jarige strijd gestreden is niet door Protestanten alleen, maar ook door Protestanten en Katholieken. De strijd is niet anders tegen de kerkregeling gevoerd dan bij toeval...

Of is er in het woord herstel een belediging tegen het Protestantismus? Waarom zou dat woord beledigend zijn? De bisschoppelijke hiërarchie is in den storm van vervlogene tijden ondergaan. Nu wordt zij werder ingevoerd. Dat is, hersteld. Is dat eene belediging? Veel eer zouden wij het eene belediging achten, dat zulks eerst in de negentiende eeuw geschiedt. Het had reeds moeten plaats hebben inde 18^e en zelfs in de 17^e eeuw.’⁵⁸

De katholieken vonden de Aprilbeweging van 1853 zeer hinderlijk. In hun optiek waren ze bezig met het terugbrengen van hun gemeenschap, iets wat hen eeuwenlang was verboden door de protestantse bestuurlijke elite. Het is duidelijk dat de protestanten en katholieken in verschillende paradigma's verkeerden. Beide partijen waren sceptisch ten opzichte van elkaars

⁵⁶ ‘Hij wees verder op het vooral in Noordbrabant gedurende de laatste jaren zoo ontzettend vermeerderd getal kloosters en geestelijke stichtingen; - op de verontrustende waarneming, volgens de volkstelling van 1858, de Protestantsche bevolking in die provincie nauwelijks met een en de R.K. met tien ten honder was vooruitgegaan... dat 5000 protestanten verspreid wonen in 111 Noordbrantsche dorpen; de stoute taal der R.C. Bisschoppen onlangs vernomen. Het is wereldkundig dat de Hiërarchie in Nederland is hersteld. Op aandrang van der leeken. Daarom spoorde hij tot volharding, tot verdubbelden ijver aan, en wees bijzonder op het groot belang van ons Vaderland. Om toch den landbouwenden stand te steunen, en dezen niet aan Rome prijs te geven.’ Den Bosch, Archief BHIC, Invr.nr 7, pagina 50.

⁵⁷ Den Bosch, BHIC, Archief Maatschappij van Welstand 1856 – 1865, inv.nr. 7, verslagen van jaarlijkse algemene vergaderingen bestuur (scan 152/252), 48.

⁵⁸ ‘Amsterdam, 27 mei.’, *De Tijd* (28 mei 1853) 1-2.

ontwikkelingen.⁵⁹ De protestantse kritiek jegens de katholieken uitte zich in antipapisme. Dit antipapisme, waarbij bestuurders van de Maatschappij aanvankelijk bijvoorbeeld openlijk twijfelden aan de intellectuele vaardigheden van aanhangers van de katholieke kerk, radicaliseerde verder naar een zienswijze op de katholieken als een bedreigende groepering die het bestaan van de protestanten ondermijnde. Deze radicalisering kwam naar voren in de notulen van juni 1867, waar voor het eerst het woord ‘strijd’ werd gebruikt.

‘De Maatschappij, word zij aan hare eigene krachten overgelaten... maar op den duur niet aan hare roeping kan blijven beantwoorden. Onder de oorzaken van dien teruggang zal wel eene voorname plaats bekleeden de op zich-zelve verblijdende omstandigheid, dat **de strijd** van het Catholicisme tegen de vrije verkondiging van het Evangelie, voor een twintigtal jaren zoo hevig, dat zij de algemeene aandacht trok, eenigzins zachtere vormen heeft aangenomen; maar meer nog schijnen daartoe mede te werken.’⁶⁰

Voorzitter J.J. Prins geeft hier aan dat er al decennialang een strijd met het rooms-katholicisme gaande was. Tijdens deze strijd was het protestantisme verdeeld en was het doel van de hervormde kerk uit het oog verloren. Prins waarschuwde dat de opmars van de katholieken een gevaar was voor de protestantse gemeenschap. Opvallend is dat de voorzitter ‘ons vaderland’ koppelt aan de ‘intellectuele meerderheid’, die dus protestants was. Paradoxaal genoeg zei de voorzitter vervolgens dat de Maatschappij op geheel onzijdig terrein stond.

De katholieke religie wordt hier gepresenteerd als tegenhanger van het protestantisme, dat er alles aan zou doen om het hervormde grondgebied terug te pakken. Prins stelde dat de

⁵⁹ Zo zijn er verdere voorbeelden van antipapisme te traceren in de notulen van 1867. Hierin wordt door de medevoorzitter een oproep gedaan tot samenwerking tussen alle protestanten. Hij waarschuwde dat het aantal pachtters dat ondersteuning kreeg aan het terugvallen was. Hij stelde daarbij dat er een strijd met het catholicisme gaande was om de vrije verkondiging van het *Evangelie* te verdedigen. De medevoorzitter betreunde dus de verdeeldheid binnen het protestantisme, met name op kerkelijk gebied. Wat onmiddellijk opvalt is hoe de intellectuele meerderheid aan het protestantisme wordt gekoppeld. Dit kan impliceren dat de protestanten zichzelf als moreel verheven beschouwden en zichzelf als de partij zagen die gelijk had. De medevoorzitter liet weten dat de katholieke opkomst daarentegen een gevaar was voor de protestantse gemeenten. Ook in Noord-Brabant wilde het catholicisme, stap voor stap haar invloed laten gelden, volgens het bestuur.⁵⁹ Vanaf 1861 nam het debat over de houding ten opzichte van het catholicisme toe. Voor 1861 waren verwijzingen naar het rooms-katholicisme vrijwel niet aanwezig in de notulen van de Algemene Ledenvergadering. Den Bosch, BHIC, Archief Maatschappij van Welstand 1866 – 1875, inv.nr. 8, verslagen van jaarlijkse algemene vergaderingen bestuur (scan 39/229), 32-33.

⁶⁰ Ibidem, 32-33.

Maatschappij slechts als doel had haar protestantse pachters te ondersteunen. Uit deze vergadering kan veel uit opgemaakt worden. Ten eerste werd het katholicisme niet als een Nederlandse godsdienst gepresenteerd, maar als een externe kracht uit Rome die de Nederlandse hervormde kerk in gevaar bracht. Ten tweede was er een enorme angst dat de toenemende externe invloed van het rooms-katholicisme op de Maatschappij van Noord-Brabant zou resulteren in een achteruitgang van de protestantse gemeenschappen. Dit kwam doordat de katholieken in theorie steeds meer grond van de Maatschappij zouden kunnen opeisen in naam van het katholicisme of doordat de protestantse pachters van de landerijen van de Maatschappij zouden vertrekken of geen nakomelingen zouden krijgen.⁶¹

Het bestuur van de Maatschappij begreep dat ze voorzichtig moest opereren, omdat ze weer onder leiding van T.C.R. Huydecoper opnieuw een antikatholieke houding begon aan te nemen in een overwegend katholieke streek. Daarom besloot zij zichzelf als een neutrale of onzijdige partij te presenteren naar de buitenwereld.⁶² In de praktijk was het tegendeel waar.⁶³ In juni 1868 kreeg de Maatschappij een nieuwe voorzitter van de Algemene Vergadering als opvolger van T.C.R. Huydecoper.⁶⁴ J.J. Prins moest net als zijn voorgangers zijn trouw aan het protestantse doel van de Maatschappij bewijzen.

De vijandige houding begon vanaf 1861 onder Huydecoper duidelijker te worden in de algemene vergaderingen, en Prins nam deze traditie over. Ook tijdens de Algemene Vergadering in juni 1881 stelde voorzitter Prins dat er een bittere strijd was tussen Rome en het protestantisme. Prins waarschuwde dat de protestantse gemeenten in Noord-Brabant verdrongen zouden worden. Daarom riep hij op om de strijdbijl te begraven die over de onderlinge protestantse verschillen tussen conservatieve en liberaal-protestantse visies gingen. Hij vroeg de groep zich te concentreren op eendracht.⁶⁵ Het antipapisme was dus een middel om meer uniformiteit te krijgen tussen de liberale en orthodoxe protestanten. Mogelijk werd het antipapisme dus ingezet om de bestuurlijke daadkracht van de Maatschappij te vergroten zodat het makkelijker zijn doelen kon bereiken. Namelijk het aanschaffen van grond en het financieel en cultureel ondersteunen van protestantse pachtersfamilies. Pas in 1894 verminderde deze houding van antipapisme onder voorzitter W. van der Vlugt. De

⁶¹ Den Bosch, BHIC, Archief Maatschappij van Welstand 1856 – 1865, inv.nr. 7, verslagen van jaarlijkse algemene vergaderingen bestuur (scan 152/252), 48-50.

⁶² Ibidem, 32-33.

⁶³ Willem de Vries, *150 jaar welstand: de maatschappij tot bevordering van welstand, voornamelijk onder landlieden, 1822-1972*. (Tilburg 1972), 379.

⁶⁴ Gijsbert Hamoen, *Maatschappij van welstand 1822-1997: 175 jaar steun aan kleine protestantse gemeenten: 'weldadig maar onzichtbaar'*. (Amersfoort 1997), 38.

⁶⁵ Den Bosch, BHIC, Archief Maatschappij van Welstand 1876 – 1885, inv.nr. 9, verslagen van jaarlijkse algemene vergaderingen bestuur (scan 104/207), 1.

eeuwwisseling kenmerkte een minder hevige rivaliteit tussen katholieken en protestanten.⁶⁶ Gijsbert Hamoen, een dominee en predikant in hervormd Heusden, verklaart niet waarom deze spanningen minder werden. Hij spreekt slechts van een nieuwe mentaliteit waarbij men het belangrijker ging vinden armoede te bestrijden.⁶⁷ Een mogelijke verklaring hiervoor is dat de Maatschappij hun protestantse identiteit voldoende had geconsolideerd in de katholieke streek en geen gevaar meer ondervond vanuit het katholieke kamp. De Vries stelt dat voorzitter Van der Vlugt in 1897 geen behoefte had aan conflict tussen protestanten en katholieken. In 1912 werd deze houding nog duidelijker doordat de Maatschappij zich weerhield deel te nemen aan een federatie van Nederlandse protestantse organisaties die samen wilden optreden tegen de toenemende invloed vanuit Rome op de katholieken in Nederland. Aan het begin van de twintigste eeuw normaliseerde de relaties tussen de katholieken en de Maatschappij.⁶⁸

De Maatschappij was zich er ten eerste van bewust dat ze opereerde in een vrijwel uitsluitend katholieke omgeving. Hierdoor wilde het bestuur van deze organisatie zich naar de buitenwereld als neutraal presenteren. Intern was de Maatschappij echter ideologisch gesplitst. Meerdere voorzitters benadrukten dat dit een zwakte was die overwonnen moest worden. De duidelijke tegenstander was de opkomst van het rooms-katholicisme en met name het daarbij gepaarde ultramontaan denken dat de pas geïnstalleerde bisschoppen met zich meebrachten. De Maatschappij was niet heel vijandig jegens de katholieke Noord-Brabanders, maar maakte zich vooral zorgen over de groeiende inspraak van katholieke autoriteiten zoals bisschoppen over deze bevolkingsgroep.

Om deze reden waren sommige leden van de Maatschappij bezorgd dat de katholieken op de lange termijn gemotiveerd zouden raken om protestantse gemeenten te verplichten hun gronden en kerkelijke bezittingen af te staan. Het is ook mogelijk dat de Maatschappij het idee van de rooms-katholieken als de gemeenschappelijke vijand vanaf 1861 ideologisch versterkte, zodat de protestantse verdeeldheid in de Maatschappij tegengegaan kon worden. Dit zou op zijn beurt de functionaliteit binnen de Maatschappij verbeteren. Al met al werkte de toenemende vijandigheid naar de katholieken in twee richtingen. Het versterkte de samenhang onder de protestantse leden en bestuurders van de Maatschappij, maar zorgde ook voor angst en twijfel over het voortbestaan en doel van de Maatschappij. Deze angst voor de katholieken kwam

⁶⁶ Gijsbert Hamoen, *Maatschappij van welstand 1822-1997: 175 jaar steun aan kleine protestantse gemeenten: 'weldadig maar onzichtbaar'* (Amersfoort 1997), 35.

⁶⁷ Ibidem, 51.

⁶⁸ Willem de Vries, *150 jaar welstand: de maatschappij tot bevordering van welstand, voornamelijk onder landlieden, 1822-1972*. (Tilburg 1972), 380-381.

deels voort uit een leden crisis; het bestuur van de Maatschappij koppelde de terugval van het aantal leden van de Maatschappij aan de opkomst van het katholicisme in Noord-Brabant.

2. Bestuurlijke struikelblokken

In de Algemene Vergaderingen van juni 1871 werd openlijk gesteld dat de Maatschappij in een status van crisis was beland. Voorzitter Prins merkte op dat het ledenaantal gekrompen was tot een cijfer van 1478 in 1871. De Maatschappij telde in 1851 nog 3344 leden; in 1853 waren dit er nog 3144.⁶⁹ Deze ledenterugval zette zich de daaropvolgende jaren voort. Hiervoor wordt een aantal verklaringen gegeven tijdens de vergadering van 1871.

Het eerste punt dat voorzitter Prins tijdens de ledenvergadering maakte, was dat de protestanten binnen de kerkelijke en godsdienstige partijstrijd meer met elkaar in gevecht waren dan met de katholieken. Ten tweede waren volgens Prins de leden van de Maatschappij schuldig aan het ontkoppelen van hun kerkelijke en zedelijke belangen. De voorzitter uitte in de vergadering zijn zorgen over het feit dat te veel leden meer oog hadden voor het winstoogmerk van de grondaankopen dan voor de zedelijke belangen. Ten derde constateerde Prins dat de Maatschappij enorm afhankelijk van gelddonaties was. Dankzij de controverses rondom de katholieke emancipatie viel het vertrouwen terug en namen ook de donaties aan het algemeen fonds van de Maatschappij af. Veel protestanten besloten daarbij weg te trekken onder de toenemende druk vanuit de roomse bevolking.⁷⁰

De crisis in de Maatschappij uitte zich in de ogen van het bestuur van de Maatschappij vooral als een crisis van ledenafname. Deze crisis was, naast de opkomst van de katholieken, te wijten aan twee andere factoren: interne discussie en geldgebrek. Deze twee aspecten worden in dit hoofdstuk geanalyseerd.⁷¹ De interne discussie tussen verschillende protestantse groepen vond haar hoogtepunt in de schoolstrijd die toenam vanaf 1857.⁷² Deze schoolstrijd was een erfenis van de wet-Van der Brugghen.⁷³

De protestantse politicus Groen van Prinsterer startte een schoolstrijd tegen deze wet. Zowel de katholieken als de protestanten maakten zich in Nederland zorgen dat de

⁶⁹ Den Bosch, BHIC, Archief Maatschappij van Welstand 1846 – 1855, inv.nr. 6, verslagen van jaarlijkse algemene vergaderingen bestuur (scan 265/285), 10.

⁷⁰ Den Bosch, BHIC, Archief Maatschappij van Welstand 1866 – 1875, inv.nr. 8, verslagen van jaarlijkse algemene vergaderingen bestuur (scan 130/229), 37-38.

⁷¹ Ibidem, 37-38.

⁷² Den Bosch, BHIC, Archief Maatschappij van Welstand 1876 – 1885, inv.nr. 9, verslagen van jaarlijkse algemene vergaderingen bestuur (scan 164/207), 4.

⁷³ De schoolstrijd was een bron van controverse tussen de orthodoxe, confessionele en liberale protestanten in Nederland. In 1806 werd het standaard protestants-christelijke onderwijs, dat overal in de Republiek georganiseerd was, afgeschaft. Liberalen, katholieken en protestanten kregen vanaf 1806 de vrijheid om zelf te kiezen hoe ze hun onderwijs inrichtten. In 1857 werd dit systeem vervangen door de wet-Van der Brugghen, waarin openbare scholen een algemenere vorm van christelijk onderwijs ontvingen, in een poging om de onderlinge vervreemding tussen de drie groeperingen te verminderen.

samenvoeging van christelijk onderwijs een manier was van de liberale politici om de liberale gedachtegang te bevorderen ten koste van de religieuze denkkaders. Volgens Van Prinsterer werden de maatschappelijke waarden boven zedelijke waarden geplaatst. De schoolstrijd veroorzaakte ook onenigheid tussen de orthodoxe en liberale protestanten binnen de Maatschappij.⁷⁴ Dit hoofdstuk gaat dieper in op deze schoolstrijd en het effect hiervan op de Maatschappij. Daarnaast zal zoals eerder vermeld de budgetkwestie van de Maatschappij aan bod komen. Samen vormden deze twee aspecten een interne bestuurscrisis waar de Maatschappij mee om moest zien te gaan.

De schoolstrijd en interne verdeeldheid in de Maatschappij

Het idee van de wet-Van der Bruggen was dat kinderen, ongeacht hun religieuze achtergrond, werden opgevoed tot lid van de Staat en de Kerk.⁷⁵ De katholieken waren sceptisch over een nieuwe wet betreffende onderwijs. Op 25 juli 1857 bleek dat de katholieken angstig waren voor een wetgeving die de protestantse scholing zou bevoordelen.⁷⁶ De katholieken vreesden dat de protestanten en de liberalen een alliantie zouden vormen over de vorm van het gewenste nationale onderwijs. Dit zou desastreus zijn voor de katholieken, omdat ze mogelijk hun gewenste onderwijs niet konden implementeren. Dit kwam door de mogelijke komst van een nieuwe wet die een liberaal-protestantse koers ging varen.⁷⁷

Op grote schaal werden protestants-christelijke en rooms-katholieke scholen opgericht in Noord-Brabant. Het probleem voor de protestanten was dat steeds meer leerkrachten in de katholieke gebieden van Nederland, dus ook in Noord-Brabant, een rooms-katholieke achtergrond hadden. Waardoor de protestantse scholen in deze gebieden steeds minder levensvatbaar werden. Nog erger dan rooms onderwijs vonden de protestanten onderwijs

⁷⁴ Piet de Rooy, *Republiek van rivaliteiten: Nederland sinds 1813* (Amsterdam 2005), 77.

⁷⁵ De wet-Van der Bruggen zou veel controversie en onenigheid aanwakkeren. Met name de protestantse politicus Groen van Prinsterer werd bekend als voorman tegen deze schoolstrijd, een schoolstrijd die pas in 1920 eindigde.

⁷⁶ 'Amsterdam, 25 juli.', *De Tijd* (27 juli) 1.

⁷⁷ 'De geheime genootschappen van kerkelijk liberalismus de ergste onverdraagzaamheid in het land voeden. Nu wilden de laatsten, dat de wet op het onderwijs de gelegenheid zou geven, om hunnen onverdraagzame dominantie op de school te kunnen doen gelden. Dat hadden de liberalen in hun verslag van 1856 over de wet-van Reenen geweigerd toe te laten... Maar de zaak van het onderwijs, het volksonderwijs, zijn aard, zijne behoeften, de middelen om er in te voorzien, wie heeft er over gediskuteerd? Er is veel gepraat over Christendom en christelijke deugden; maar dat gepraat was geen discussie. Men heeft geloofsbelijdenissen afgelegd, zoo velerlei geloofsbelijdenissen, dat men daarvan zeggen kan: zoo veel hoofden, zoo veel zinne. Wat is de wet gebaat met al die verklaringen van christelijke deugden... tot een protestantsche en later tot een een rationalistische propaganda te misbruiken.' Gevonden via Delpher, *De Tijd*, 6 juni 2024.

zonder God, oftewel de onderwijsmethode van de liberalen zonder de Bijbel. Zowel katholieken als protestanten vermoeden dat dit het uiteindelijke doel van de wet-Van der Bruggen zou zijn. Daarom zou er op den duur deels een samenwerkingsverband tussen de protestanten en katholieken ontstaan.⁷⁸

De spanningen rondom de schoolstrijd uitte zich in ledenverlies binnen de Maatschappij. Dit kwam doordat orthodox-protestanten tijdelijk besloten samen te werken met de rooms-katholieken, terwijl dit grote ergernis opwekte bij de liberale protestanten. De liberaal-protestantse leden wilden een openbare christelijke school voor kinderen, waarbij naar wens van de ouders specifiek protestants-christelijk onderwijs kon worden gegeven. Binnen de Maatschappij veranderde de nationale schoolstrijd naar een interne kwestie tussen de orthodox-protestanten en de liberale protestanten. Veel protestantse inwoners van Noord-Brabant maakten zich zorgen over de mogelijkheid dat protestantse leerkrachten niet meer werkzaam konden zijn door de wet-Van der Bruggen, doordat er op de lange termijn op de algemene christelijke scholen, enkel nog rooms-katholieke onderwijzers les zouden geven. Deze zorgen deelden protestantse pachtersfamilies ook met de Maatschappij. Daarom besloot de Maatschappij bijzondere protestantse schoolgebouwen en daarbij protestantse onderwijzers met donaties te onderhouden en te ondersteunen.⁷⁹

In 1850 werd, ondanks verbazing van de orthodoxe leden van de Maatschappij als onderdeel van de organisatie De Nederlandsche Commissie voor Christelijk Onderwijs (NCvCO) opgericht. Dit gebeurde in een samenwerkingsverband van de Maatschappij met twee andere protestantse organisaties, Unitas en Christelijk Hulpbetoon. Unitas was een vereniging die opkwam tegen de invloed van katholieke jezuïeten in Nederland. Het doel van Christelijk Hulpbetoon was het vormen van een gezelschap dat de invloed van katholieke propaganda moest weren. De drie protestantse organisaties ondersteunden elkaar financieel, omdat veel van hun doelen elkaar overlaptten.⁸⁰ Deze commissie ging uit van de liberaal-protestantse visie. Bij oprichting van de commissie was het bestuur van de Maatschappij angstig voor opstand vanuit de orthodoxen. De NCvCO pleitte voor protestants-christelijk onderwijs op openbare scholen. Deze scholen maakten het ook mogelijk voor katholieke kinderen om les te volgen op dergelijke

⁷⁸ Willem de Vries, *150 jaar welstand: de maatschappij tot bevordering van welstand, voornamelijk onder landlieden, 1822-1972*. (Tilburg 1972), 275-276.

⁷⁹ Willem de Vries, *150 jaar welstand: de maatschappij tot bevordering van welstand, voornamelijk onder landlieden, 1822-1972*. (Tilburg 1972), 282.

⁸⁰ Gijsbert Hamoen, *Maatschappij van welstand 1822-1997: 175 jaar steun aan kleine protestantse gemeenten: 'weldadig maar onzichtbaar'*. (Amersfoort 1997), 35,36.

scholen, tegen de wens van de orthodoxe protestanten in.⁸¹

De orthodoxe ergernis weerhield de commissie er niet van om zijn taken uit te voeren. Een voorbeeld van de activiteiten van de NCvCO volgt uit de ondersteuning van een van de bezittingen van de Maatschappij, die in het raadsdiscours tot nummer 164 werd gereduceerd. Nummer 164 lag in een gemeente die wenste een school op te richten met protestants onderwijs, omdat de protestantse gemeenschap zich anders genoodzaakt voelde de gemeente te verlaten. De Maatschappij besloot hiervoor in 1857 de gemeenschap financiële steun te bieden in de vorm van donaties.⁸² De noodzaak of wens van de NCvCO om de protestantse gemeenschap te blijven ondersteunen werd bovendien duidelijk in 1858. Agendapunt drie van de Algemene Vergadering in 1858 stelt dat De Nederlandse Commissie tot Christelijk onderwijs een aanvraag had gedaan om de jaarlijkse subsidiëring te verhogen. Met deze financiële bijdrage wilde de commissie de onderwijzers verder ondersteunen.⁸³

Desondanks vermeldde voorzitter Prins in 1872 dat sommige leden van de algemene ledenvergadering van de Maatschappij de NCvCO een ‘steen des aanstoots’ vonden.⁸⁴ Wie deze orthodoxe leden waren, verduidelijkte Prins niet. Hij gaf echter aan dit onterecht vond en dus de liberaal-protestantse koers van de NCvCO koos. Het waren orthodox-protestantse leden die tijdens de vergadering van 1872 bevroegen of de onderwijzers op openbare scholen wel behoefte hadden aan aanmoediging en steun voor de belangen van de protestantse schooljeugd. Met deze belangen wordt verwezen naar het opvoeden van de kinderen en het overbrengen van de zedelijke belangen, de protestantse deugden die opgeschreven staan in het Evangelie. De liberale protestanten binnen de Maatschappij stelden als tegenargument dat de openbare scholen ook maatschappelijke deugden overbrachten naast het feit dat de kinderen religieus bewust werden gemaakt. Er was duidelijk een meningsverschil gaande over het nut van de NCvCO. Prins zei het volgende: *‘Ik durf beweren, dat de Commissie in den bestaanden toestand meer practisch nut gesticht heeft dan menigeen vermoedt’*.⁸⁵ De voorzitter uitte zijn ongenoegen naar de tegenstanders van de NCvCO, desondanks ging hij mee in de wens van de orthodoxe leden, de reden hiervoor noemt Prins niet.

In 1876 werd na 26 jaar de controversiële commissie afgesplitst van de Maatschappij en

⁸¹ Willem de Vries, *150 jaar welstand: de maatschappij tot bevordering van welstand, voornamelijk onder landlieden, 1822-1972*. (Tilburg 1972), 287-288.

⁸² Den Bosch, BHIC, Archief Maatschappij van Welstand 1856 – 1865, inv.nr. 7, verslagen van jaarlijkse algemene vergaderingen bestuur (scan 55/252), 2.

⁸³ Den Bosch, BHIC, Archief Maatschappij van Welstand 1856 – 1865, inv.nr. 7, verslagen van jaarlijkse algemene vergaderingen bestuur (scan 81/252), 6.

⁸⁴Ibidem, 6.

⁸⁵ Den Bosch, BHIC, Archief Maatschappij van Welstand 1866 – 1875, inv.nr. 8, verslagen van jaarlijkse algemene vergaderingen bestuur (scan 140/229), 12.

daarbij ook ontkoppeld van de andere twee protestantse organisaties waarmee de Maatschappij samenwerkten, Unitas en Christelijk Hulpbetoon. Er werd openlijk door Prins uitgesproken dat er een verband was tussen de afname van het aantal leden in de Maatschappij en de schoolstrijd.

‘Hoe lofwaardig ook, de commissie ondervond vijandschap en bracht tegewerking toe op de drie Protestantsche Genootschappen, hierdoor zijn er leden verloren van Welstand, leden die contributie betalen, niet in geringe getale. De voorstander der uiterste partijen trokken zich allengs terug en sleepten andere mede.’⁸⁶

Voor de Maatschappij duurde de interne spanningen over de schoolstrijd tot 1876. Toen de commissie werd ontbonden en liberalen en orthodoxen hun geschillen konden beslechten.⁸⁷ De negatieve effecten van de schoolstrijd kwamen uiteindelijk aan de orde tijdens de vergadering van 13 juni 1884. De NCvCO wilde het christelijk volksonderwijs ondersteunen, maar dat zorgde voor veel verontwaardiging onder de orthodoxe leden van de Maatschappij. Prins stelde dan ook dat het verlies van orthodoxe leden een verlies was dat nooit meer tenietgedaan kon worden. Desondanks zag de voorzitter ook het nut in van de commissie. Dankzij de commissie waren er nu bloeiende protestantse scholen in rooms-katholiek Noord-Brabant.⁸⁸ De schoolstrijd was een nationale politiek-religieuze kwestie, dankzij de NCvCO raakte de Maatschappij hierin betrokken. Ze verloor hierdoor veel orthodoxe leden, maar slaagde er wel in diverse protestantse scholen op het Brabantse platteland op te richten.

Legitimatiestrategieën bij terugvallende winsten en oplossingen

Doordat het aantal leden van de Maatschappij terugliep, daalden de winsten. Dit probleem loste de Permanente Commissie van de Maatschappij op door de huur van de pachters geleidelijk te verhogen. Tijdens deze financiële druk ontstond daarbij een nieuw fenomeen: De Maatschappij, die onder financiële druk stond, was in tijden van crisis bezig met het legitimeren van haar daden. Hoewel alle aanwezigen in de Algemene Vergadering erkenden dat de Maatschappij leden verloor, veranderde de retoriek in de loop van de jaren van een verlies naar een zegen. De Maatschappij vond een nieuwe retoriek uit om de financiële tegenslagen te kunnen te relativeren. Het bestuur deed dit door terug te grijpen naar de positieve ontwikkelingen die het instituut in de afgelopen decennia had doorgemaakt. Dit was geen geschiedenisbeschrijving,

⁸⁶ Den Bosch, BHIC, Archief Maatschappij van Welstand 1876 – 1885, inv.nr. 9, verslagen van jaarlijkse algemene vergaderingen bestuur (scan 5/207), 3.

⁸⁷Ibidem, 3.

⁸⁸ Den Bosch, BHIC, Archief Maatschappij van Welstand 1876 – 1885, inv.nr. 9, verslagen van jaarlijkse algemene vergaderingen bestuur (scan 164/207), 4.

maar een legitimatiemechanisme om te zorgen dat de leden van de Maatschappij weer een positieve opvatting over de organisatie kregen.⁸⁹

Zo stelden de leden in mei 1872 dat de loop van de Maatschappij helemaal niet als een crisistijd gezien moest worden. De voorzitter beweerde namelijk dat de Maatschappij in de loop der jaren meer was geworden dan een reddingsoperatie van protestantse gemeenten in Noord-Brabant. Ze was een winstgevend en stabiel project geworden.⁹⁰ Een voorbeeld van de legitimatiestrategie is terug te herleiden uit de algemene vergadering van 1866, waarbij financiële tegenslagen werden omgebogen door voorzitter Huydecoper tot een bestuurlijk succes.⁹¹

Het einde van de penibele financiële situatie werd bevestigd in 1886, het jaar dat ook gemarkeerd wordt met het einde van de bestuurscrisis van de Maatschappij. Voorzitter Van der Vlucht stelde dat de Maatschappij gered was door twee belangrijke legaten afkomstig van de Heer Costerus Hibna te Amsterdam die 10.000 gulden doneerde en Jonkvrouw M. M Snouck van Loosen uit Enkhuizen die 20.000 gulden doneerde. Dankzij deze legaten was de schatkist van de Maatschappij weer aangevuld tot het niveau van voor 1881. Tussen 1881 en 1885 moest de Maatschappij een recordhoogte aan reparaties en investeringen leveren, waardoor hun kas bijna geheel uitgeput was. De Maatschappij kon weer op normaal niveau opereren.⁹²

Op de vraag onder welke interne problemen de Maatschappij leed zijn dus twee concrete antwoorden te geven. De Maatschappij raakte verwickeld in een schoolstrijd die veel orthodoxe leden teleurstelde en zorgde voor een uitstroom van orthodoxe protestanten. Daarnaast zat de Maatschappij krap bij kas en kon het instituut niet op niveau opereren waardoor de druk op de

⁸⁹Willem de Vries, *150 jaar welstand: de maatschappij tot bevordering van welstand, voornamelijk onder landlieden, 1822-1972*. (Tilburg 1972), 313.

⁹⁰Den Bosch, BHIC, Archief Maatschappij van Welstand 1866 – 1875, inv.nr. 8, verslagen van jaarlijkse algemene vergaderingen bestuur (scan 140/229), 12.

⁹¹In deze vergadering werd bijvoorbeeld gezegd dat alle bezittingen bij elkaar inmiddels een waarde van zeven ton goud hadden. Dit stond gelijk aan een waarde van 14.000 gulden, terwijl de Maatschappij begon met een budget van 78,75 gulden. Dit toont aan dat hoewel de Maatschappij in een leden crisis was beland, ze toch een enorme waardevermeerdering doorlopen had doorgemaakt. De organisatie was gegroeid van een protestantse reddingsoperatie naar een welvarende en functionele instelling. Ze was in 1872 in bezit van 115 huizen en stallen en beschikte over meer dan 959 hectare land. Hiermee begon vanaf 1872 een legitimatietraditie in de Algemene Vergaderingen die telkens refereerde aan het gegeven dat er geen enkele protestantse gemeente was die geheel bekeerd is tot het katholicisme sinds de oprichting van de Maatschappij in 1822. De financiële tegenslagen werden zo door het bestuur omgebogen tot een succes door voortdurend terug te grijpen naar het verleden. Ze toonden trots op de prestaties van de Maatschappij sinds haar oprichting in 1822, zelfs tijdens de problematische tijd van de Franse gelijkschakeling. Den Bosch, BHIC, Archief Maatschappij van Welstand 1866 – 1875, inv.nr. 8, verslagen van jaarlijkse algemene vergaderingen bestuur (scan 140/229), 12.

⁹²Den Bosch, BHIC, Archief Maatschappij van Welstand 1886 – 1895, inv.nr. 10, verslagen van jaarlijkse algemene vergaderingen bestuur (scan 3/219), 1-3.

Maatschappij verder werd opgevoerd. De problemen van de schoolkwestie werden erkend in 1884, en in 1876 waren de problemen opgelost met de ontbinding van de NCvCO. In 1886 was ook de financiële problematiek van de Maatschappij opgelost door twee externe legaten. Met deze legaten kon de huur weer worden verlaagd, waardoor er weer geld vrijkwam om de efficiëntie van de landbouwkavels te vergroten, zoals de broodnodige uitbreiding van stallen om winstgevend te blijven. Hierdoor waren de legitimatiestrategieën niet meer nodig.

3. De landbouwcrisis van de jaren 1878 – 1895

De grote landbouwcrisis van 1878 tot 1895 was een akkerbouwcrisis. Deze crisis begon met een influx van goedkoop graan uit zowel Noord- als Zuid-Amerika. Dit breidde zich uit naar een botercrisis doordat de Engelsen margarine op de botermarkt introduceerden en daarmee de prijs van roomboter omlaag brachten. Alleen gemengde bedrijven werden op de Brabantse zandgronden minder hard getroffen als ze bijvoorbeeld naast zuivel en tarwe, ook aan varkenshouderij deden. De armoede op het platteland was schrijnend.⁹³

In 1886 werd er een staatscommissie opgeroepen die de taak kreeg de landbouw te ondersteunen in ontwikkeling. Er kwamen landbouwonderwijs, een land- en tuinbouwvoorlichtingsdienst en er kwamen proefstations: instituten die de landbouw bevorderden. Deze instituten werden opgericht om de problemen die de crisis veroorzaakte tegen te gaan.⁹⁴ Goedkoop graan vormde een probleem voor de boeren van Noord-Brabant, omdat hun graanopbrengsten plotseling minder waard werden. Dit terwijl de bevolking al sterk verarmd was.⁹⁵

⁹³Tot 1860 gold Rusland als de grootste landbouwexporteur van graan. Dit veranderde door de introductie van het stoomschip. Graan uit Noord- en Zuid-Amerika. Het werd hierdoor makkelijker graan uit Noord- en Zuid-Amerika te importeren, waardoor de Europese graanmarkten overspoeld raakten. Tussen 1861 en 1870 lag de hoeveelheid geëxporteerde graan uit Noord-Amerika rond de 22 miljoen bushel (één bushel is hierbij 0,35 hL). Tussen 1880 en 1884 liep deze hoeveelheid op naar 140 miljoen per jaar, waardoor de hoeveelheid graan bijna zeven keer zo groot geworden was tijdens de decenniumwisseling. Dit zorgde ervoor dat de landbouwproducten nauwelijks meer in waarde konden stijgen in Europa. Jan Bieleman, *Boeren in Nederland, Geschiedenis van de landbouw 1500 – 2000* (Amsterdam 2008), 277-280.

⁹⁴ Ibidem, 280.

⁹⁵ Den Bosch, BHIC, Archief Maatschappij van Welstand 1866 – 1875, inv.nr. 8, verslagen van jaarlijkse algemene vergaderingen bestuur (scan 110/229), 44.

Pachters onder druk

Over de status van de landbouw in Noord-Brabant wordt het volgende gezegd in de Algemene Vergadering in 1870:

‘Het zijn geene boeren zoals wij ze hier en elders kennen, die veel geld verdienen en tot het rijkdom komen. Van onze arbeiders en daggelders op het land verschillen alleen in zoover, dat zij hunne eigene zaken drijven en niet bij anderen in dienst zijn. Ze drijven op kleine schaal met hulp van hun gezin. De weiland zijn schaarsch, er is weinig vee, dat op de stal gevoederd wordt en bearbeiten voorst een onvruchtbaren bodem’.⁹⁶

Het waren arme mensen die net genoeg konden verbouwen om hun eigen familie te kunnen onderhouden. Verder stelde de Maatschappij op basis van het verslag van een opzichter, dat de producten die verbouwd werden door de pachters vooral voor eigen gebruik waren. Enkel de opbrengsten uit de stal, zoals melk, vlees en boter, brachten ze naar de markt. De huizen van de bewoners waren eenvoudig ingericht, de opgebrachte pacht was laag en er was geen buffer voor tegenspoed, zoals misoogsten, veeziekte of andere rampen. De Maatschappij was genoodzaakt de pachters slecht te behandelen doordat de organisatie in een financieel knelpunt was beland.⁹⁷

In hoofdstuk twee wordt benoemd dat de Maatschappij haar inkomsten verkreeg door de huur op de bezittingen van haar pachters te verhogen. Dit was een strategie geïntroduceerd door Permanente Commissie van de Maatschappij, die dus langzaam de pachtprijs verhoogde.⁹⁸ Meerdere malen vermeldde het bestuur van de Algemene Vergadering, dat er geen nieuwe eigendommen in Noord-Brabant gekocht konden worden. Dit begon rond 1855, maar sindsdien zou om de enkele jaren een aankondiging gedaan worden van mislukte pogingen tot aankoop van landbouwkavels.⁹⁹ Het was een feit dat de crisisperiode zich ook uitte in geldgebreken. De recentelijk geïntroduceerde huurverhoging diende als een buffer tegen deze geldgebreken.¹⁰⁰

Door de huurverhoging, geïmplementeerd door de Permanente Commissie, werd in de praktijk de bestaanszekerheid voor de pachtersfamilies onzeker. De pachters besloten daarom hun land zo rendabel mogelijk te maken, met weinig zicht op oogstcirculaties en grondbehoud. Waardoor de grond nog verder uitputte. De verhoogde huurdruk onder aanvoering van de Permante Commissie zette de pachters aan tot roekeloos gedrag, dit terwijl de droge

⁹⁶ Ibidem, 44.

⁹⁷ Ibidem, 44.

⁹⁸ Ibidem, 314.

⁹⁹ Den Bosch, BHIC, Archief Maatschappij van Welstand 1856 – 1865, inv.nr. 7, verslagen van jaarlijkse algemene vergaderingen bestuur (scan 7/252), 7.

zandgronden al zeer uitputtingsgevoelig waren. Verder waren de protestantse boeren angstig voor competitie met andere protestantse pachters, die de Maatschappij hogere huur konden opbrengen en de daarbij bestaande familie konden wegconcurreren. De grond bracht door deze onderlinge pachterscompetitie steeds minder op en dit werd op de lange termijn een financieel risico voor de Maatschappij.¹⁰¹

De Permanente Commissie besloot als tegenreactie dat het niet meer mogelijk was om hogere huur te heffen en het werd daarom illegaal om nieuwe pachtersfamilies te confronteren met verhoogde huurdruk. Dit maakte de Maatschappij op korte termijn zelf minder welvarend, maar de Maatschappij zag zelf in dat hogere pachten tot uitmergeling van de grond en daarmee tot ontwaarding van hun eigen bezittingen zou kunnen leiden. De Maatschappij was er dus financieel bij gebaat het boerenbedrijf zo gunstig mogelijk te laten verlopen. Ze kocht nieuwe stallen voor de pachters, waardoor er meer mest beschikbaar was om de schrale zandgronden mee te bewerken. Boerderijen werden met grote financiële steun vanuit de Maatschappij groter en functioneler, zodat de pachters ook weer meer huur konden betalen. Dit was een oplossing die op de lange termijn beide partijen hielp.¹⁰² De problematiek rondom de pacht was een probleem wat uitvoerig werd besproken binnen de algemene ledenvergadering.¹⁰³ Zo werd in 1852 een bouwvallige hoeve met ziek vee voorzien van een nieuwe stal en een nieuwe woning. Daarbij werd er twee hectare landbouwgrond aangeschaft.¹⁰⁴ Een goed producerende pachter, betekende naast het instandhouden van een protestantse enclave, ook een financiële steun in de rug voor de Maatschappij. Dit verklaart waarom protestantse boeren in Noord-Brabant vaak voorliepen op hun katholieke tegenhangers op het gebied van landbouwinnovatie en productiviteit.

De gemiddelde Noord-Brabantse boer had geen mestkalveren, maar leunde op aardappelen, rogge en boekweit. Dit waren de gewassen die groeiden op zandgrond.¹⁰⁵ Omdat de zandgronden alleen productief waren met bemesting, besloot de Maatschappij de

¹⁰¹ Het hoofddoel van de Maatschappij was volgens de Vries de aangeschafte pachtgronden te bemannen met protestantse gezinnen die van generatie tot generatie op hetzelfde stuk land leefden.

¹⁰² Willem de Vries, *150 jaar welstand: de maatschappij tot bevordering van welstand, voornamelijk onder landlieden, 1822-1972*. (Tilburg 1972), 315-316.

¹⁰³ Zo werd in 1852 een bouwvallige hoeve met ziek vee voorzien van een nieuwe stal en een nieuwe woning. Daarbij werd er twee hectare landbouwgrond aangeschaft. Een goed producerende pachter, betekende naast het instandhouden van een protestantse enclave, ook een financiële steun in de rug voor de Maatschappij. Dit verklaart waarom protestantse boeren in Noord-Brabant vaak voorliepen op hun katholieke tegenhangers op het gebied van landbouwinnovatie en productiviteit. Den Bosch, BHIC, Archief Maatschappij van Welstand 1846 – 1855, inv.nr. 6, verslagen van jaarlijkse algemene vergaderingen bestuur (digitale pagina 232/285), 13.

¹⁰⁵ Willem de Vries, *150 jaar welstand: de maatschappij tot bevordering van welstand, voornamelijk onder landlieden, 1822-1972*. (Tilburg 1972), 317.

doorverkoop van eigen mest te verbieden. Pachters mochten alleen hun mest op eigen land gebruiken. In sommige gevallen hadden pachtersfamilies meer kinderen dan koeien.¹⁰⁶ Pachters die de druk niet aankonden werden verwijderd en vervangen door nieuwe pachters.¹⁰⁷ De nieuwe agrarische crisis van 1878 tot 1895 had volgens De Vries ook een sterke impact op de pachtprizen. Doordat de boeren minder geld konden verdienen met de graanverkoop, werden boerenbedrijven minder winstgevend. Hierdoor moest de huur omlaag, wat uiteindelijk resulteerde in lagere opbrengsten voor de Maatschappij.¹⁰⁸ De volgende bewijzen zijn hiervoor te vinden in 1875:

‘Het is bekend dat de gronden in Noordbrabant over het geheel vooral in die streken te schraal zijn om groote winsten af te werpen, gelijk zij dan ook doorgaans worden aangekocht tot voordelige geldbelegging. Hier komt bij, dat wij van onze ondersteunden niet te hooge en bezwarende huren mogen eischen, daar het ons te doen is, om een dikwijls talrijk gezin, zoveel mogelijk welstand te brengen.’¹⁰⁹

Voorzitter Prins vergeleek in de Algemene Vergadering van 1875 een Brabantse boer met wat in Holland een arbeider genoemd zou worden: *‘Het zijn landlieden met wat land erbij, er valt op dien grond slechts een sober stuk broods te verdienen.’*¹¹⁰ Een ander voorbeeld van een gebied waar de boeren het relatief zwaar te verduren hadden was het gebied rondom Zundert en Rijsbergen.¹¹¹ De Maatschappij besloot daarom ook in dit geval voor het protestantse gezin grotendeels de pacht te betalen. Uiteindelijk bleven de zedelijke zaken, dus het ondersteunen

¹⁰⁶ De hardheid van dit bestaan viel de later beroemde schilder Vincent van Gogh ook op. Hij groeide op in het oostelijke gedeelte van Noord-Brabant, en het harde bestaan van de Brabantse boeren inspireerde Vincent om in 1885 de *Aardappeleters* te schilderen, de aardappel was een van de weinige gewassen die opgewassen was tegen de mineraalarme grond. José Buiks-Hendrickx, *Het Land aan de Breede Aa, Westlandsboerderijen in de gemeente Zundert* (2022, Zundert), 10.

¹⁰⁷ Ibidem, 10.

¹⁰⁸ Willem de Vries, *150 jaar welstand: de maatschappij tot bevordering van welstand, voornamelijk onder landlieden, 1822-1972*. (Tilburg 1972), 360.

¹⁰⁹ Den Bosch, BHIC, Archief Maatschappij van Welstand 1866 – 1875, inv.nr. 8, verslagen van jaarlijkse algemene vergaderingen bestuur (scan 110/229), 44.

¹¹⁰ Den Bosch, BHIC, Archief Maatschappij van Welstand 1866 – 1875, inv.nr. 8, verslagen van jaarlijkse algemene vergaderingen bestuur (scan 209/229), 6-7.

¹¹¹ Deze twee dorpen lagen in een zwaar getroffen streek nabij Breda en de Belgische grens. De streek bestond vooral uit uitgestrekte heidevelden en moerassen. De grond was vaak te droog, te onvruchtbaar of te laaggelegen. Deze gronden werden pas bruikbaar als het met grote hoeveelheden mest bewerkt werd. Deze mestproductie was in de negentiende eeuw vooral afhankelijk van de veehouderij. De Maatschappij probeerde onder andere door teeltwisselingen de productiviteit van de hoeves te verbeteren. Hierbij werden pachters gevraagd om bijvoorbeeld eerst rogge te planten en een jaar daarop aardappelen. Om vervolgens het land braak te laten liggen. José Buiks-Hendrickx, *Het Land aan de Breede Aa, Westlandsboerderijen in de gemeente Zundert* (2022, Zundert), 6-7.

van medeprotestanten, voor het instituut relevanter dan de stoffelijke zaken, of te wel de financiën.¹¹²

Impact van de landbouwcrisis

In 1880 stelde het bestuur van de Maatschappij dat de Maatschappij in een situatie was beland die als een crisis bestempeld kon worden. Het bestuur noemt het 'een crisis die met Gods' hulp te boven gekomen moet worden'.¹¹³ Dit toont aan dat vanaf 1880 de Maatschappij de Grote Landbouwcrisis in de Algemene Vergadering erkende. De crisis was aanvankelijk een probleem voor de boeren, die er al twee jaar mee te maken hadden, maar begon ook de aandacht van bestuurders van de Maatschappij te trekken. Vanaf 1880 groeide binnen het bestuur een urgentiegevoel met betrekking tot de landbouwcrisis. Dit urgentiegevoel was voor de Maatschappij problematisch, omdat ze al decennialang met lagere winsten kampte. Ze ondersteunden immers al lange tijd protestantse boeren, die de verhoogde huur niet meer konden betalen.¹¹⁴ De Maatschappij voerde al decennialang beleid waarin de pachters zoveel mogelijk huur werd kwijtgescholden en de pachters voorzien werden van voedselhulp. Nu kwam hier een daling van de graan- en boterprijzen van de landbouwkavels bovenop.¹¹⁵

Op 23 mei 1883 verklaarde de Maatschappij financiële problemen te hebben. De waarde van de akkers was sterk teruglopen, en de pachters konden hun huur niet meer betalen.¹¹⁶ De pachters stonden hierdoor onder nog hogere druk. De Maatschappij stond tussen 1881 en 1885, zoals eerder vermeld op het dieptepunt van haar geldreserves. Kennelijk was de Maatschappij niet meer in staat om de pachtersfamilies te voorzien van noodzakelijke gelddonaties en andere investeringen. Het is zeer aannemelijk dat de geldtekorten verklaard kunnen worden doordat de Maatschappij pachterskosten moest intrekken voor de ondersteunde boeren. De grote landbouwcrisis van 1878 en 1895 en de versterking van de financiële noodsituatie van de Maatschappij tussen 1881 en 1885 zijn twee fenomenen die direct met elkaar in verband staan. Door de landbouwcrisis ontving de Maatschappij nog minder inkomsten, terwijl de organisatie al moeite had het hoofd boven water te houden door de leden crisis waarmee zij de voorgaande

¹¹² Den Bosch, BHIC, Archief Maatschappij van Welstand 1866 – 1875, inv.nr. 8, verslagen van jaarlijkse algemene vergaderingen bestuur (scan 209/229), Ibidem, 6-7.

¹¹³ Den Bosch, BHIC, Archief Maatschappij van Welstand 1876 – 1885, inv.nr. 9, verslagen van jaarlijkse algemene vergaderingen bestuur (scan 80/207), 2.

¹¹⁴ Den Bosch, BHIC, Archief Maatschappij van Welstand 1876 – 1885, inv.nr. 9, verslagen van jaarlijkse algemene vergaderingen bestuur (scan 80/207), 2.

¹¹⁵ Ibidem, 13.

¹¹⁶ Den Bosch, BHIC, Archief Maatschappij van Welstand 1876 – 1885, inv.nr. 9, verslagen van jaarlijkse algemene vergaderingen bestuur (scan 143/207), 9.

decennia had geworsteld. De Maatschappij raakte tijdens de landbouwcrisis verder in een financieel dal.

Verbeteringen op het platteland

Allerhande technische en commerciële vernieuwingen raakten na 1895 snel genormaliseerd en werden gemeengoed. De modernisering in de landbouw was al sinds 1860 gaande, maar de crisis bracht deze ontwikkelingen in een stroomversnelling. De landbouwcrisis kon zo eindelijk overwonnen worden. Vanaf 1880 werden er ook diverse ontginningsprojecten gestart met behulp van stoomgemalen, waardoor er meer productieve landbouwgrond vrijkwam. Deze projecten werden eerst in het westelijk deel van Nederland op grote schaal toegepast. In Noord-Brabant daarentegen werden de waterhuishoudkundige innovaties pas toegepast aan het begin van de twintigste eeuw. Veel van de drassige gebieden bleven dus onbruikbaar voor de landbouw in de streek.¹¹⁷

De meest ingrijpende landbouwinnovatie stamt uit 1870. Namelijk de bereiding van kunstmeststoffen op industriële schaal. Saltpeter kwam vanaf 1850 uit Chili naar Nederland en de introductie van kunstmest versnelde de productiviteit van de Nederlandse landbouw. Bovendien werd kalkpoeder over het land gestrooid om verzuring te voorkomen. De landbouwcommissie van 1886 had als taak de boeren bekend te maken met de nieuwe kunstmestsoorten.¹¹⁸

Het blijft een vraag of de Maatschappij pachters ook ondersteunde met kunstmest en of de nationale landbouwcommissie gehoor gaf aan de nijpende situatie op het Brabantse platteland. Hiervoor is namelijk geen bewijs te vinden in de Algemene Raadsnotulen. Tevens zijn er geen aanwijzingen dat de agrarische centralisatie vanuit de overheid in 1886 de armoede- en voedselproblematiek op het Noord-Brabantse platteland had opgelost. Dit kwam doordat de nationale overheid destijds geen oog had voor de perifere gebieden zoals Noord-Brabant. Vanaf 1890 kwam de productie van kunstmest op gang, hierdoor konden de schrale heidegronden van de regio eindelijk ontgonnen worden tot landbouwgrond.¹¹⁹

¹¹⁷ Jan Bieleman, *Boeren in Nederland, Geschiedenis van de landbouw 1500 – 2000* (Amsterdam 2008), 281-282.

¹¹⁸ Ibidem, 283-284.

¹¹⁹ José Buiks-Hendrickx, *Het Land aan de Breede Aa, Westlandsboerderijen in de gemeente Zundert* (2022, Zundert), 7.

De Maatschappij erkende de armoede onder de pachters die veroorzaakt werd door de landbouwcrisis. Pachters zagen hun oogstopbrengsten terugvallen, waardoor zij hun huur niet meer konden betalen aan de Maatschappij. De Maatschappij dichtte dit gat door de huur tijdelijk stop te zetten. Tussen 1881 en 1885 werd het zichtbaar dat de Maatschappij hun inkomstenbron aan het verliezen was. Hierdoor was de Maatschappij steeds minder in staat de hard getroffen boeren te ondersteunen. Dit uitte zich bijvoorbeeld in het feit dat de Maatschappij de stalcapaciteit van de pachters niet meer kon vergroten. In 1886 was dit weer mogelijk dankzij de in hoofdstuk twee besproken gelddonaties die de Maatschappij ontving, waardoor zij de pachters van financiële steun kon voorzien. Er zijn geen aanwijzingen in de bronnen te vinden dat belangrijke landbouwinnovaties zoals kunstmest in 1886 hun intrede deden. Daarnaast laten de notulen niet zien dat de landbouwcommissie, die in 1886 was opgericht, ingreep in Noord-Brabant. De impact van de landbouwcrisis werkte voorlopig nog door in de regio; echter had de Maatschappij in 1886 wel weer genoeg financiële middelen om de armoede die met de crisis gepaard ging te bestrijden. De landbouw was in 1886 nog niet efficiënter geworden om de lokale armoede te bestrijden. Deze efficiëntie zou pas rond het begin van 1890 zijn intrede doen.

4. Conclusie

Extern gezien vormde de katholieke emancipatie een bedreiging voor de Maatschappij. Voorzitter Prins koppelde in 1881 de terugval van het aantal leden van de Maatschappij aan de opkomst van het katholicisme in Noord-Brabant. Hij constateerde dat sommige leden van de Maatschappij bezorgd waren dat de katholieken op de lange termijn gemotiveerd konden raken om de protestantse gemeenten te verplichten hun gronden en kerkelijke bezittingen af te staan. Deze twijfel begon met een verharding jegens de katholieken rond 1861 onder leiding van Huydecoper. Tevens verloren leden van de Maatschappij hun vertrouwen in de organisatie, waardoor belangrijke financiën terugliepen. Protestantse inwoners trokken weg uit Noord-Brabant en vacatures voor protestantse dominees bleven vacant. Er is een direct verband te leggen tussen het ledenverlies en de katholieke emancipatie van de negentiende eeuw. Het bestuur van de Maatschappij merkte de negatieve invloed van de katholieken op en werd intern gemotiveerder om een antikatholieke houding aan te nemen.

Het dreigende perspectief van meer ledenafname vormde ook interne problemen voor de Maatschappij. Hierdoor vielen de ledencontributies en daarbij de inkomsten terug vanaf de jaren veertig van de negentiende eeuw. Dit vermindering van inkomsten werd opgelost aan de hand van huurverhogingen die geïntroduceerd werden door de Permanente Commissie op de diverse ondersteuning. De pachters, die nauwelijks winst maakten, konden zonder financiële steun van de Maatschappij niet meer functioneren, waardoor de landbouwkavels uiteindelijk ook minder winstgevend voor de Maatschappij werden. Daarom werden de financiële hervormingen door de Permanente Commissie weer teruggedraaid. Het einde van de vermindering van inkomsten werd bevestigd met twee grote gelddonaties in de vorm van legaten in 1886, het jaar dat ook gemarkeerd wordt met het einde van de bestuurscrisis van de Maatschappij.

Vanaf 1886 kon de Maatschappij weer optimaal functioneren. Daarnaast raakte de Maatschappij dankzij de NCvCO in een schoolstrijd verwickeld. De Rooy toont aan dat orthodoxe protestanten besloten samen te werken. Nog erger dan katholiek onderwijs vonden orthodoxe protestanten de onderwijsmethode van de liberalen, waarbij de Bijbel geen centrale rol meer speelde. Deze zorgen deelden de rooms-katholieken met de orthodoxe protestanten. Zij voerden een gemeenschappelijke strijd tegen de wet-Van Brugghe, een wet waarin openbare scholen een algemene vorm van christelijk onderwijs kregen.

De Vries stelt dat kunstmest in 1870 ontwikkeld werd en noodzakelijk was om het platteland weer competitief te maken. De nationale coördinatie van de landbouwcommissie van 1886 was tijdens de landbouwcrisis niet actief in de periferie van Nederland, waartoe Noord-Brabant destijds behoorde. De hard getroffen streek ondervond dus pas profijt van de kunstmest vanaf 1890. Buiks-Hendriks geeft aan dat deze cruciale innovatie pas in 1890 zijn intrede doet in Noord-Brabant. Ontginningsprojecten startten nog iets later, pas tijdens de eeuwwisseling. Vanaf de twintigste eeuw werd de armoede op het Noord-Brabantse platteland dus verminderd.

In de crisisperiode van 1850 en 1886 voelde het bestuur van de Maatschappij een noodzaak tot de verhoging van de protestantse assertiviteit. Voorzitters van het bestuur van de Maatschappij, zoals Prins en Huydecoper, besloten dat een houding van antipapisme naar het katholicisme noodzakelijk was. Het versterken van deze vijandschap tegen het katholicisme was mogelijk een poging van het bestuur om afleiding te zoeken van hun interne problematiek. Deze interne problematiek bestond uit een schoolstrijd die de orthodoxe leden van de Maatschappij teleurstelde en een financieel tekort als gevolg van een drastische ledenafname rond 1850. Ten eerste werd door het bestuur van de Maatschappij de problematiek opgelost door de NCvCO te ontbinden in 1876 tijdens de schoolstrijd en ten tweede dankzij de externe financiële steun die het bestuur onder leiding van Prins in de vorm van legaten in 1886 wist aan te trekken. Met dit geld slaagde de Maatschappij erin de armoede, die vanaf 1878 nog sterker werd door de landbouwcrisis, te bestrijden door de pachters vanaf 1878 geen huur te vragen. De bestuurscrisis was in 1886 voor de Maatschappij voorbij. Niet lang daarna werd de strijdbijl jegens de katholieken ook begraven. Aan het begin van de twintigste eeuw normaliseerden de relaties tussen de katholieken en de Maatschappij onder leiding van Van der Vlugt en uitte de Maatschappij openlijk afstand van antikatholieke initiatieven. De meerwaarde van dit onderzoek is naast de rol van de landbouwcrisis het debat rondom de geloofsstrijd van de negentiende eeuw tussen katholieken en protestanten in Nederland aan te vullen en te verklaren hoe dit op microniveau tot uitdrukking kwam in een protestantse organisatie zoals de Maatschappij van Welstand in Noord-Brabant.

[9985 woorden]

5. Bibliografie

Primaire bronnen

Den Bosch, BHIC, Archief Maatschappij van Welstand (toegangsnummer 212), inv.nr. 6, Verslagen van jaarlijkse algemene vergaderingen bestuur, sedert 1964 ledenvergaderingen, met bijlagen en met notulen, financiële overzichten, ledenlijsten; gedrukt en via alfabetische trefwoordenlijst van inventarisnr. 32 tot 1887 toegankelijk, 1846-1855. [285 scans digitaal beschikbaar].

Den Bosch, BHIC, Archief Maatschappij van Welstand (toegangsnummer 212), inv.nr. 7, Verslagen van jaarlijkse algemene vergaderingen bestuur, sedert 1964 ledenvergaderingen, met bijlagen en met notulen, financiële overzichten, ledenlijsten; gedrukt en via alfabetische trefwoordenlijst van inventarisnr. 32 tot 1887 toegankelijk, 1856-1865. [252 scans digitaal beschikbaar].

Den Bosch, BHIC, Archief Maatschappij van Welstand (toegangsnummer 212), inv.nr. 8, Verslagen van jaarlijkse algemene vergaderingen bestuur, sedert 1964 ledenvergaderingen, met bijlagen en met notulen, financiële overzichten, ledenlijsten; gedrukt en via alfabetische trefwoordenlijst van inventarisnr. 32 tot 1887 toegankelijk, 1866-1875. [229 scans digitaal beschikbaar].

Den Bosch, BHIC, Archief Maatschappij van Welstand (toegangsnummer 212), inv.nr. 9, Verslagen van jaarlijkse algemene vergaderingen bestuur, sedert 1964 ledenvergaderingen, met bijlagen en met notulen, financiële overzichten, ledenlijsten; gedrukt en via alfabetische trefwoordenlijst van inventarisnr. 32 tot 1887 toegankelijk, 1876-1885. [207 scans digitaal beschikbaar].

Den Bosch, BHIC, Archief Maatschappij van Welstand (toegangsnummer 212), inv.nr. 10, Verslagen van jaarlijkse algemene vergaderingen bestuur, sedert 1964 ledenvergaderingen, met bijlagen en met notulen, financiële overzichten, ledenlijsten; gedrukt en via alfabetische trefwoordenlijst van inventarisnr. 32 tot 1887 toegankelijk, 1886-1895. [219 scans digitaal beschikbaar].

De Tijd (28 mei 1853). Gevonden via: www.Delpher.nl

De Tijd (27 juli 1857). Gevonden via: www.Delpher.nl

Secundaire literatuur

Literatuur

Bieleman, J., *Boeren in Nederland, Geschiedenis van de landbouw 1500 – 2000* (Amsterdam 2008).

Buiks-Hendriks, José., *Het Land aan de Breede Aa, Westlandsboerderijen in de gemeente Zundert* (Zundert 2022).

Dam van P., *Staat van verzuiling, over een Nederlandse mythe* (Amsterdam 2011).

Doorn van A.A.J. en Lammers C.J., *Moderne Sociologie* (1959).

Hamoen, G., *Maatschappij van welstand 1822-1997: 175 jaar steun aan kleine protestantse gemeenten: 'weldadig maar onzichtbaar'* (Amersfoort 1997).

Jong de R., *Katholieken en verkiezingen, 1850 - 1900. Oude en nieuwe vormen van politiek.* (1997).

Kennedy, C. J., *Bezielende Verbanden - Gedachten over religie, politiek en maatschappij in het moderne Nederland.* (Amsterdam 2010).

Kennedy, C. J., *Een beknopte geschiedenis van Nederland.* (Amsterdam, 2017).

Raedts, P., 'Katholieken op zoek naar een Nederlandse identiteit 1814-1898', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 107:4 (1992) 713-725.

Rogier, J.L. en Rooy de P., *In vrijheid herboren. Katholiek Nederland 1853-1953* (1953).

Rooy de, P., *Republiek van rivaliteiten: Nederland sinds 1813* (Amsterdam 2005).

Sengers, E., *Al zijn we katholiek, wij zijn Nederlander: Opkomst en verval van de katholieke kerk in Nederland sinds 1795 vanuit rational-choice perspectief* (Delft 2003).

Vries de, W., *150 jaar welstand: de maatschappij tot bevordering van welstand, voornamelijk onder landlieden, 1822-1972.* (Tilburg 1972).

Zeijden van der. A., *Katholieke identiteit en historisch bewustzijn, W.J.F. Nuyens (1823-1894) en zijn 'nationale' geschiedschrijving* (Hilversum 2001).

Digitale bronnen

Canon van Nederland, 23 Maatschappij van welstand (digitaal raadpleegbaar op <https://www.canonvannederland.nl/nl/page/258424/23-maatschappij-van-welstand>). Geraadpleegd op 20 april 2024).

Promotiefilm: Ruimte om te delen, Maatschappij van Welstand 18 juli 1822 – 18 juli 2022., Frank van der Velde en David Bonsink, Amersfoort 2022. Verkregen bij de Maatschappij van Welstand, Amersfoort op 27 mei 2024.